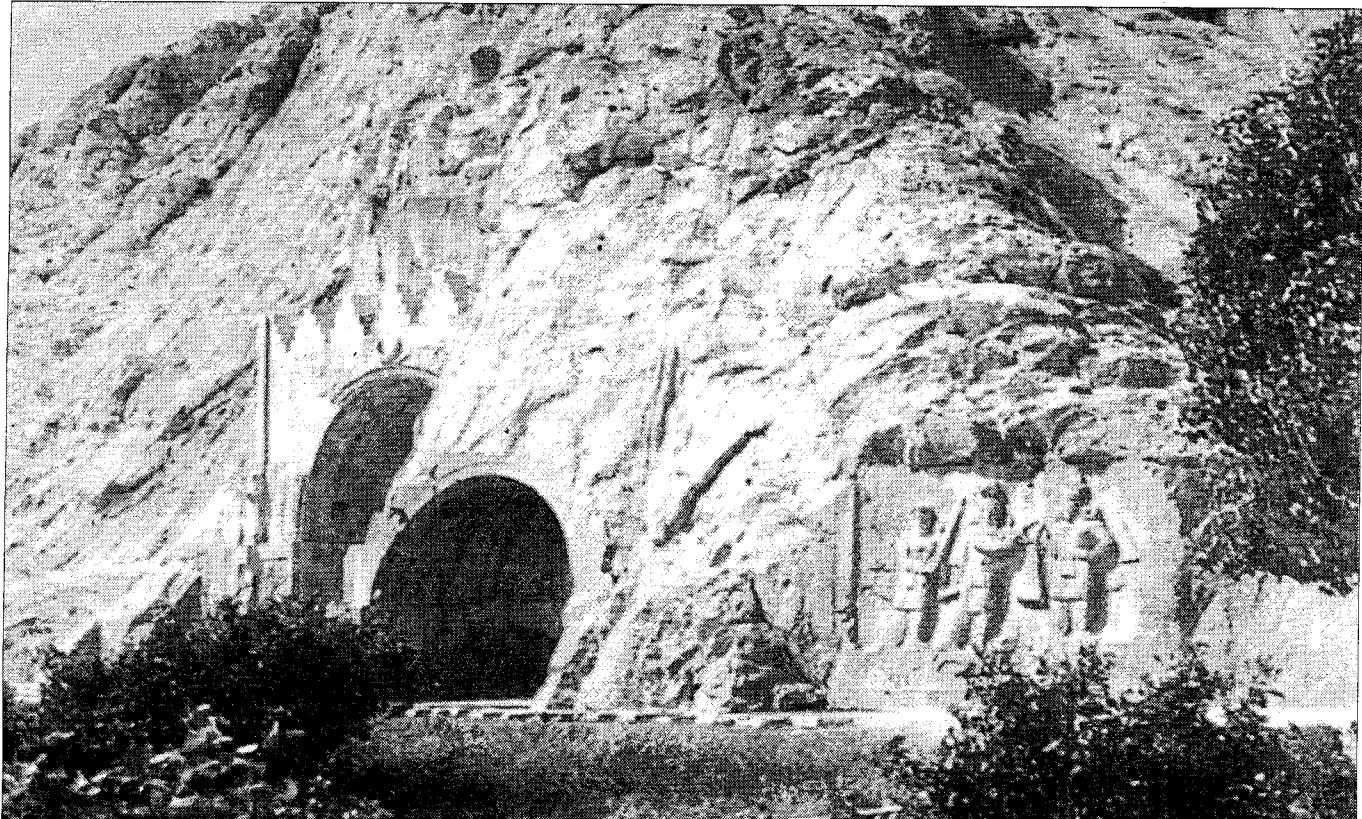

Նոյեմբեր
1993
Ա ՏԱՐԻ
Թ Ի Ւ 6

ԱՊՐԻՆ ՃԱԾՀ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՇԱ

ԳԻՏԱՍՉԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՇԱ

Թաղէ Բոստանը Թերմանակահում. Սասանյան ցըշանի բարձրացանդակ

Այս համարում

- Իրանը մերձավորարելելյան տարածաշրջանի համակարգում (1979-1992) (մաս հինգերորդ) - էջ 3-4
- Հարցագրույց ԱՄՆ-ի թրուկինի համապատահի դրոֆեսոն, երկրաշագին Մանուկ Նիազին հետ - էջ 5
- Իրանական հոգենոր մշակույթի արտացոլումները հայ հին ավանդության մեջ (մաս վեցերորդ) - էջ 6-8
- Հայմարիս Հյուրօմանը՝ Հնդկարդական լեզուների շարքում հայերենի խսկական տեղը որոշողը - էջ 9-10
- Գեղրդ Գոյիր Պալատեցու կեամբի և գործունեութեան աշխագործությունը - էջ 11-13
- Գինեգործությունը արարական գրականության մեջ - էջ 14
- Դիվան ուրարտական սեղազիր արձանագրությունների - էջ 15-18
- Աղամ Օլեարիուսը ոռուների մասին - էջ 19-20
- Ընտանիք-դեսուրյուն համաձեւությունը 5-րդ դարի հայ հասարակական մժի մեջ. Մովսես Խորենացի - էջ 21-23
- Բալամական աղանդները միջնադարյան Իրանում - էջ 24-25
- Հայերն Աֆղանստանում - էջ 24-27
- Անվանակոչության սկզբունքները Հին աշխահում - էջ 28
- Էքսուրուսի իրականությունը և առասպելները - էջ 29-31
- Սնիրաք Սեփենդի. «Լուսի սանդուղքը» հասված դրումից) - էջ 33-34

**Գլխաւոր խմբագիր՝
Գառնիկ Ասատրեան**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ռուբեն Ասատրեան
Ռազմիկ Դաւթյեան
Էղուարդ Խուրուլիտեան
Ստեփան Կանայեան
Արմանուս Կողմոյեան
Սարգիս Մուրադեան
Սարգիս Յարութիւնեան
Վարդան Ոսկանեան
Բարեկն Չուգասզեան
Ռուբեն Սահակեան
Խաչակ Տրդիգորեան
Օնիկ Փակեւանեան
Արամ Քոսեան

Պատասխանատու
Fawrsniliqar, ի տեղի գլխ.
Խմբագիր՝
Ֆենիքս Սարդարեան

Short

Ֆենիքս Սարդարեան

Հիմնադիր՝ «Վերածնունդ»
Համաժողովրդական խորհուրդ՝

Խմբագրութեան հասցեն՝
Երևան 33, Կասեան 6

☎ 27-69-73
27-69-74
ֆաք: (8852) 27-48-87

ИРАН-НАМЭ - Армянский
ежемесячный научный и
общественно-политический
журнал (иранистика,
востоковедение, история
культуры, политика)

Главный редактор:
доктор филол. наук
ГАРНИК АСАТРИЯН

Адрес редакции:
Республика Армения,
Ереван -33, Касяна 6

☎ (8852) 27-69-73
(8852) 27-69-74
факс: (8852) 27-48-87

IRAN-NAME - Armenian
scientific Monthly Journal
(Iranian & Oriental Studies,
History of Culture, Politics, etc.)

Editor:
Prof., Dr. St.
GARNIK ASATRIAN

Address of the Editorial Board:
Kasian 6,
375033 Yerevan,
Republic of Armenia

☎ (8852) 27-69-73
(8852) 27-69-74
Fax: (8852) 27-48-87

Պահակարգչային ծեւաւորումը՝
Կարեն Արզումանեանի
Դալլանեան տառաշեսակներ

© IRAN-NAME, Armenia

Ա. Սարեան Ֆիրդուսու. «Շուստամ և Զոհրաբի» նկարագրում (1934 թ.)

5. Իրանա-հայկական հարաբերությունները

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից եւ Անդրկովկասում երեք անկախ դետուրյունների՝ Հայաստանի, Ադրեգանի եւ Վրաստանի կազմակորումից հետո, Մերձավոր Արևելքի աշխարհագրական սահմանները ընդարձակվեցին եւ շարժվեցին հյուսիսից: Մինչ այդ ԽՍՀՄ-ի հարավյան սահմանները հանդիսանում էին Մերձավոր Արևելքի հյուսիսային սահմանները: Մերձավոր Արևելքի դետուրյունները, այդ բվում եւ Իրանը, մեկը մյուսի հետեւցից ճանաչեցին Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրեգանի անկախությունը, որով հնարավորություն ստեղծվեց նրանց համար դառնալու մերձավորաբենլյան տարածության մասնակի բաղադրական եւ տնտեսական համակարգի անդամ:

Իրանա-հայկական հարաբերություններն ունեն բազմադարյան դասնություն: Իրանը եւ Հայաստանը, որոնք որպես դետուրյուն բաղադրական աստղաբեզ են իջել դեռևս մեր բարեկությունից առաջ, անցել են երկար դաշնական ուղի, այդ ընթացքում շատ հաճախ համագրծակցելով միմյանց ենք: Այդ համագործակցությունը ընդիմական Հայաստանի դետականությունը կորցնելուց հետո, քեզ են հոգեւոր մշակութային կաղերը հայ եւ դպրության մոլորդների միջև մշակութային դաշտում դաշտավայր են, երբեմն հասնելով զարգացման շատ բարձր մակարդակի:

Հայաստանի անկախության հոչակումով նոր էջ բացվեց իրանա-հայկական դետական հարաբերությունների ոլորտում: Իրանը 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին դատասնադեմ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Քիչ անց կատարվեց երկորդ կարեւոր ժամը: 1992 թ. փետրվարին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստավեցին Իրանը եւ Հայաստանի միջև, որով երկու հարեւան դետուրյունների փոխհարաբերությունները դրվեցին միջազգային իրավական ամուր հիմքի վրա: Իրանի առաջին դիվանագիտական ներկայացուցիչը, գործերի հավատարմատարի աստիճանակարգով, եղալ Բահրամ Ղասեմին (որու ժամանակ անց երան փոխարինեց Ահմադ Սորիհամին), իսկ նոյն աստիճանակարգով թերեւանում Հայաստանի ներկայացուցիչը՝ Վահան Բայրությանը: Իրանա-հայկական հարաբերությունների զարգացման բնագավառում կարեւոր փող հանդիսացավ 1992 թ. մայիսի 6-8-ը Հայաստանի նախագահի դատասնական այցը Իրան: Նա հանդիմեց եւ բանկցություններ կարեց Իրանի դրեզիլեն Այլ Աքրա Հաւեմի Ռաֆսանջանի եւ Իրանի այլ բարձրաստիճան դեկանատների հետ, որի ընթացքում համակողմանի բնաւոր վեհական իրանա-հայկական բաղադրական, առեւրա-տնտեսական եւ մշակութային հարաբերությունների զարգացման հարցերը: Կողմերը եկան այն եզրակացության, որ նման հարաբերությունների զարգացումը խիստ անհրաժեշտ է եւ դրա համար կան բոլոր սվյաջները:

Իրանի եւ Հայաստանի միջև ստորագրվել են առեւրական դայմանագիր, համաձայնագիր Էներգետիկայի բնագավառում, որով Իրանը դարտավորվում է Հայաստանին մատակարարել վառելանյութ, Հոււտագիր փոխընթանան մասին եւ այլ կարեւոր փաստաթուրեր, որոնք կարգավորում են երկու դետուրյունների միջեւ տնտեսական փոխհարաբերությունները: Այդ նոյանակով կանոնավոր ժամանակի մասին առաջարկությունների փոխայցելություններ, որոնց ընթացքում բնաւոր վեհական կանոնավոր ժամանակաշաբաթական դատավակությունների փոխայցելությունները:

Զարգացում են աղբուու նաև մշակութային կաղերը:

Իրանա-հայկական հարաբերությունների զարգացմանը նոյանական Իրանի խաղաղամիտրական եւ միջնորդա-

**Իրանի խոհամական հանրադեմոքրյան առաջնորդ Այսթուահ
Խամբենեին եւ Թեհրանի հայոց թեմի առաջնորդ
. Արտակ արք. Մանուկյանը**

ԱՐՏԱԿ ԽՐ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ

Կան առաջնորդությունը դարաբաղյան կոնֆիլիքի լուծման ուղղությամբ։ Առաջարկելով իր ծառայությունները, Իրանը ձգտում էր նախ և առաջ հասնել կրակի դադարեցմանը և հակամարտող կողմանին բերել բանակցությունների սեղանի ժողով։ Այդ նոյամբ 1992 թ. փետրվարի 27-28-ը Երևանում էր գՏՆՎում Իրանի արտաքին գործերի նախարար Այղ Աբրա Վելյերին։ Հայաստանի ղեկավարության հետ հանդիպումների ժամանակ Իրանի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը արտահայտեց իր երկրի մասհոգությունը շարունակվող դատերազմի կատակցությամբ և հավաստեց իր կառավարության վճռականությունը՝ շարունակել միջնորդական առաջնորդությունը և գՏՆԵլ կոնֆիլիքը խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով կարգավորելու ուղիները։

Հայաստանի ղեկավարությունը ըմբռնում է լուսաւում իր հաջախառնության առաջնորդությանը, բազմաթիվ այլ և յուրաքանչյուր առաջարկություններում աշխատանք առաջ է գործում:

Յավոր, իրանական առամելությունը հաջողությամբ չըսակվեց: Նա դեմ առավ Ադրբեջանի անդրշինի դիրքուում, որը ծգտում է կոնֆլիկտը լուծել դատերազմի միջոցով, հայերին արտախույժ Լեռնային Ղարաբաղից և Լեռնային Ղարաբաղն անդայմանուրեն դահլյանել Ադրբեջանի տարածում: Իրանի առամելության ճախտուանը նպաստեցին նաև արտաքին հզոր ուժերը, որոնց ժահերին չեր համադաշտասանում դարաբաղյան կոնֆլիկտի լուծման նախաձեռնությունը քողմեն Իրանի ձեռքում:

Իրանա-հայկական հարաբերություններն ունեն ուղղակի և սահմանակի համապատասխան գործառություն: Իրանը Հայաստանի անմիջական հարեւանն է և ունի սնանական մեծ հնարավորություններ, որոնք կարող են զգալի դեր խաղալ Հայաստանի սնանական զարգացման, փոխահավետության և սնանական կարգերի զարգացման գործում: Իրանի ուղիների միջոցով Հայաստանը կարող է դուրս գալ Պարսից ծոց և զարգացնել իր հարաբերությունները Ծոցի արարական երկների հետ, որոնք ունեն նավաբային մեծ դաշտավայր և Փինանսական վիճակի միջոցներ:

Իրանի և Հայաստանի շահերը համբկնում են նաև դանիքութիզմի հարցում, որը սպառնալիք է Երկու դեսուրյունների համար: Թուրքիայի ձգտումը՝ իրազործել իր դանիքութական ծրագրերը և ստեղծել ընթանուր քուրանական շարադի Փոմր Ասիայից մինչև Միջին Ասիա և Ալբայ, մեծ վտանգ է ներկայացնում Իրանի և Հայաստանի անվտանգությանը: Ծրագրի իրականացումը հնարավոր է «հայկական միջանցքի» վերացումը, որը Թուրքիան բաժանում է Ադրբեյջանից և Բյուրգավակու մյուս հանրապետություններից: Բայց դա կնշանակեր Իրանը հյուսիսից շրջապատել բյուրգավակու դեսուրյունների անընդմեջ գոտին՝ Թուրքիայի զիւավորությանը, ի-

րանը զրկել հյուսիսային սարածով Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի ներկրության մեջ է գործում: Դրա հետևանքով իրանը կարող է հայտնվել անբարենպաս վիճակում, որի դաշնապահ կրույանան նրա դիրքերը Մերձավոր Արևելքում: Մինչդեռ այդ ժագագին հակազդեցը և բուրգական զոտու ստեղծման կանխումը հնարավորություն կտա Իրավին Հայաստանի սարածով կաղմել Ռուսաստանի և Եվրոպական երկրների հետ, ավելի կարծ և ծեռնություն ճանապարհներով իրականացնել առեւրա-սննդական հարաբերությունները:

Այս հանգամանեների ընթացումը խիս կարենու է իրանահայկական հարաբերությունները զարգացնելու և նրանց կայուն բնույթ հաղորդելու համար:

Իրանահայկական հարաբերությունները, մասնավաճի և սնէտական, զարգացման մեջ ուռուակի դեր կարող է խաղալ իրանահայ համայնքը: Uns 150-200 հազ. հայ համայնք պիտուքահայ լավ կազմակերպված համայնքներից է, երկուս ունի ուռուակի դիրք և վայելում է իրանական հիմանուրյունների աջակցուրյունը¹: Նրանց կայութապես, փորձն ու հմտությունը, կաղղերը իրանական ընկերությունների հետ, իրանական ուլուային ծանոթ լինելը կարող են նորաստել երկու երկրների միջև առևտութական և սնէտական կաղղերի զարգացմանը, համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծմանը և այլն:

Եթէ համառուսակի բնորաքելոյ լինենք իրանա-հայկական հաւաքեռորյունները, աղա կարելի է ասել, որ դրանք բարիդրացիական են և իմանված միջյանց ներփն զործերին չմիջամտելու, անկախությունն ու սուվերենությունը հարգելու սկզբունքի վրա և ունեն տարածաշրջանի կայունացման կարևոր զործոն դառնալու մեջ հեռանկարներ։²

Այսինքն, Երանը դադիվանում է Մերձավոր Արևելքի ամենակարենոր դեռուրյան համակուրյունը և առաջնակարգ դե խաղում աւրածաւշանի փոխարարություններում, որի դիրքորոշումից է զգայորեն կախված բաղաբական եղանակի ծեսավորում:

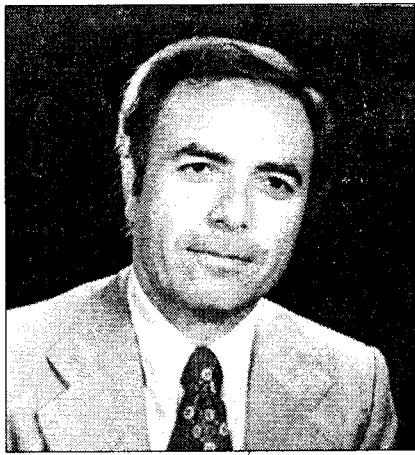
Ծանոթագրություններ

1. 1979 թ. հեղափոխության նախօրյակին եւ նրա առաջին օրերին իրանահայ որոց շրջանակներում մտավախություն կար իրանահայ համայնքի նկատմամբ Իրանի նոր իշխանությունների դիրիորության վերաբերյալ: Այդ մտավախության մասին տողերին հեղինակը 1979 թ. հունվարի վերջերին թերյություն կայացած հանդիդանան ժամանակ տեղյակ դահեց Այսարույն կունենի ներկայացուցիչ Սուսրաֆա Չամրանին, որը հետազուում գրավեց Իրանի դատավանության նախարարի եւ այլ բարձր դատավոներ: Նա կունենի անունից Վասիլեցեց, որ իրանահայ համայնք անհանգամանություն ունեւ առիթ չունի եւ նրա իրավունքները լրիվ կիրագվեն: Այնուհետև նա կունենի անունից ասաց հետևյալը:

«Երանեա այն դեռսպայունը չէ, իսկ տարսիկները եւ այն ժողովուղի չեն, որ հայ ժողովրդին ենր ցեղասպանություն դի-
մի կազմակերպեց։ Կայերը մեր եղայրներն են»։

2. Իրանահայկական հարաբերությունների զարգացմանը մեծապես կարող է նղաստել Հայաստանում առկա յուրօհնակ իրանական մքննորդը։ Բացի դասմական հիշողությունից եւ մշակույթի ծալքերում դահղանվող Վկայությունից, Հայաստանում այսօ գոյություն ունեն դարսկական թերունով դորոց, Երևանի Պետական համալսարանի արեւելագիտության ֆակուլտետում իրանական բաժին, լայնածավալ իրանագիտական հետազոտական ուսումնասիրություններ են աշակուլ Հայաստանի Դամրախետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի արեւելագիտության ինսիտուտում եւ Սատենադարանում, գործում է հայ-իրանական բարեկամության ընկերությունը, Երևանի առաջինով տրվում են են դարսերեն հաղորդումներ եւ, ի վեցք, լուս է տեսնում «Իրաննամէ» անսագիրը։

Մանսուր Նիազի. ԱՆՎԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆԸ ՀՈՒՍԱԼԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է

1993 թ. հոկտեմբերի մեկին Սովորակի երկրաշրջի 5-րդ տարեղածի կաղակցությամբ իր աշխատանքները սկսեց Դայաստանի սեյսմիկ դաշտանության ազգային ծառայության և Դայաստանի Ամերիկյան համապատասխան նախաձեռնությամբ կազմակերպված երկրաշրջագույնի միջազգային գիտաժողովը: Դավիրվածների թվում եր Ամերիկյան Բերկլիի համալսարանի դրոֆեսոր, հայտնի երկրաշրջագույն ազգային համալսարանի դարսչի դարն Մանսուր Նիազին:

- Պարուն Նիազի, խնդրում եմ դասմեն Ձեր գիտական հետաքրությունների և անցած ույուն մասին:

- Ավարտել եմ Թեհրանի համալսարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետը, ճանաධարանալով գետֆիզիկայի, ճանափորական երկրաշրջագույնության բնագավառում: Դայտրական դիմումացիան դաստիարակության մասնակին է: Կամիչոնիայի համալսարանում 1964 թվականին:

ԱՄՆ-ում դասախոսել եմ Կալիֆորնիայի Տեխնոլոգիական, աղայ Բերկլիի համալսարանում, իսկ Խանում Շիրազի և Մաշհայի համալսարաններում: 1970-1976 թթ. եղել եմ Վերջինի ռեկտոր և դադարակալը ակադեմիական հետազոտությունների գծով: Վերջին սաս աշբերի ուսումնասիրություններու նվիրված են ինժեներական երկրաշրջագույնությանը:

- Պարուն Նիազի, որքան՞վ է ձես հանրահայս «terra firma» արտահայտությունը: Արդյո՞ք երկիրն այդքան անշարժ է:

- Չեփ ասի: Հակառակ մեր առօյյա դաշտերացումների, գետներ, որի վրա բայլում ենք, մեծաղիս շարժում է: Երկրաշրջերը դրա խոսում աղացույցն են: 1988 թվականին Հայաստան աշխարհի ցնցած աղետալի երկրաշրջը ափ ի քերան բողեք ոչ միայն անտեղյակ բնակչությամբ, այլև նախագծողներին, շինարարներին, լեռական այրերին: Երկրաշրջի ոչ հզրությունը, ոչ նաև ընդգրկած աշրածքը գիտական առումով անակինակ չէ: Անցած հայրենացայինների ընթացքում ննան աղետները եղակի չեն: Հենց միայն ոչ վաղ անցյալուն սարածացանում բազմաթիվ երկրաշրջեր են եղել: 1966, 1976, 1992 թվականներին՝ Թուրքիայի, 1968, 1978, 1990 թվականներին՝ Իրանի աշրածքը ցշանելում:

Եւ, սակայն, դեմք է խոսության մեջ հաճախ ենք այս աշրածացանում ականատես լինում անվտանգության կանոնների ուսմանամանը: Արհամարիվում է նախնիների և հաեւանների դառնորդը: Հատկանշելու երկրաշրջի հետ են ի հայ զայիս նախազման ու կառուցական սխալները և արձանագրվում կատարվածի դաշտառահետեւամբային կատերը: Այդուհանդեմ, ժամանակի ընթացքում անվտանգության հարցերը մուացության են տվում: Հասարակությանը դարսության է աղականության անվտանգության հարցերը մուացության են տվում: Մասնաւոր գործությունները գործեցին կատարվող ծրագրային հետազոտությունները, բարեկազմումը, Երևանի գոնաների ու միկրոգոնաների ճշգրտումը, որն առաջիկայում կտաղարվի:

Երաշարժի տուժաների անոնի բիվը ավելի քան 25 հազար զոհ, 50 հազար վիրավոր և 500 հազար անօրինակ:

- Ինչո՞վ կարելի է բացարձի ԱՄՆ-ում և ճաղոնայում երկրաշրջերի դաշտանած անհամեմատ փոքր կորուսները:

- Ոչ բարունքին այս դաշտառով, որ նաև կարողանում են կանխագուշակել երկրաշրջերը:

Պարզաբանելով այդ երկրերում մնեց ուսաւրություն է դաշտվում երկրաշրջադիմացկունությանը, շինարարությունը հուսալի է: Բավական է ասել, որ ԱՄՆ-ում ոք հարկի տեսք կառուցելու համար ունեց է բանից ավել վերտուզիչ այշաներ անցնել:

- Ի՞նչ տպավորություն ստացած ներկայում Հայաստանում երկրաշրջագույն բնագավառում կատարվող աշխատանքներից:

- Կարող են ասել, որ Հայաստանում ակիրկ են բազմակողմանի ուսումնասիրություններ և կատարվում է համագետները գագում են կապեր հաստատել, տնեկավորություն փոխանակել արտասահման առավել փորձառու նաև սահմանագետների հետ: Սեւանի գիտաժողովն այս առումով հասկանական է: Հենց միայն Ռուսաստանի 10-12 մասնագետներ են եներկա, կային արտասահմանի ականավոր գիտականներ: Տեղի ունեցած մասների և փորձի փոխանակում: Եւ որ շատ կարեն է, ոու մասնագետներն ընդունեցին, որ դեռ երկար ճանաղարի ունեն անցնելու: Գիտաժողովը ցույց տվեց, որ հայ մասնագետները մնեց դրասահմանական և նաև հանդես բերում: Մասնակիցների վրա մնեց տպավորություն գործեցին կատարվող ծրագրային հետազոտությունները, բարեկազմումը, Երևանի գոնաների ու միկրոգոնաների ճշգրտումը, որն առաջիկայում կտաղարվի:

- Արդեւ դարսիկ գիտնականի, չեմ կարող չխացնել Ձեր կարծիքը հայ-իրանական փոխարարերությունների մասին:

- Ուրախայի եր տեսնել, որ հայ գիտնականների հետ ցանկանում են հաճագործական Վրաստանի, Թուրքիայի, մյուս հարեւան երկրների գործընկերները ծգելով նվազեցնել աշարակացանում երկրաշրջի վաճառքը: Ինչ վերաբերում է Իրանին և Հայաստանին, ոչ միայն մասնաւոր գործությունները, այլև գիտության և մասակրության բնագառում մեզ կարում է երկիրական մասնությունը:

International Conference
5th Anniversary of the Spitak
Earthquake

Continental Collision
Zone Earthquakes and
Earthquake Hazard
Reduction

YEREVAN,
ARMENIA

1-4 October 1993

Organized by:

NATIONAL SURVEY
for SEISMIC PROTECTION

under the Government of the
Republic of Armenia

First Announcement and Call for Papers

Իրանական հոգեւոր մշակույթի արտացոլումները հայ հին ավանդության մեջ Մաս վեցերորդ

3. Իրանական առասպելների և վիպա-հերոսական գրույցների արձագանքները հայ հին մատենագրության մեջ

(Հասկած առաջին)

Հայ հին ավանդության մեջ իրանական հոգեւոր մշակույթի արտացոլումների բուն սկզբանադրյալը հայ հին մատենագրույցն է, որի ընդունությունը մեզ են ավանդվել թե ինը հայերեն՝ իրանական լեզուներից կատարած իր բազմահարուս բառային փոխառություններով, թե հայերի՝ իրանական բաղադրակրույթան հետ ունեցած կապերի և փոխառաքերությունների մասին դասնկան սլյաները և թե, վեցշաղին, հին հայոց վիպական ավանդությունը, որ թերեւ հորինվել է բանավոր, բայց մեզ է հասել հին հետինակների մատենագրական երկերի միջոցով գրավոր տեսքով:

Հայ հին գրականությունը սկզբնավորվել է 5-րդ դարի կեսերին, երբ արդեն մեկուկես հայութամյակ էր, ինչ քրիստոնեությունը դաշտունական կրոն և հոչակել Հայաստանում, և հայկական կողմունումը թերվել էր դեռի քրիստոնեական Արևմուտքը և որոշակի քենամական հարաբերություններ էին ձևավորվել Սասանյան Իրանի նկանամք, մասնավորաբեր հայերին գրադասական կրոնին դավանակիներու և այսուն նկրտումների դեմ: Հայ մատենագրեները լինելով քրիստոնյաց և մեծ մասամբ իրենց կրությունը տացած թյուգանիքայում կամ Ասորիում, քնականաբար, դեռք է որոշակի անընդունակ վերաբերություն կամ հայութիւնը բնականաբար, որով է անընդունակ անընդունակ ավանդությունների և թե Իրանի գրադասական մշակույթի նկանամք:

Այդ վերաբերությունը բացահայտ ենում է թե ամքող 5-րդ դարի և թե հաջորդ հայութամյակների հայ մատենագրության մեջ:

Այդուհանդեմ հայ հասարակության լայն խավերում, ուամկանա թե ազգական, չեր խամրու սերն ու հետաքրությունն անցյալի թե հայրենի եւ թե Իրանի վիպական հարուս ավանդության եւ բանահայության նկանամք առհասարակ: Այդ մասին ժամանեցի կեչասական գրականությունը է 5-րդ դարի մատենագրին Փալսուս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի գրեւում:

Հասարակական այդ հետաքրությունը մի կողմնից, զրադաշտական կրոնի և առասպեկտաբնության հերման միտումները մյուս կողմնից դասան են հետազագել 5-րդ, մասամբ եւ հետազա զարերի հայ մատենագրության մեջ իրանական առասպելների և վիպական հերոսական գրույցների արձանագրման ու հիշատակման:

Նախ՝ ծանրութանմբ իրանական հին առասպելների արձագանքներին:

Իրանական դիցարանի հնագույն ասվածությունն էր անսահման ժամանակի, ճակատագրի ու փառի ժիրակալ Զրվանի Աբանան:

Նրա առասպելները հայ հին մատենագրության մեջ դասկանվել են մի քանի դատումներով: Առաջինը Ս. Խորենացու առաջ թերած դատումն է, որ Զրվանը կարգվել է ջրեղուից հետո աշխարհի երկորդ արարագործության իրավարձություններին:

Ս. Խորենացին իր «Հայոց դասության» առաջին գրի «Զ» գլխում թերում է մի գրույց, որ որի ջրեղուից հետո երկրի հեխանենքն են դատումն Զրվան, Տիտան և Համետուրե եղայրյուները: Նրանի ամբողջ ժիրեցիքը բաժանում են իրա միջուկը, սակայն Զրվանը բռնամալով եղայրյունի վրա՝ հղատակեցնում է իրեն: Տիտանը ու Համետուրեն դիմարում են Զրվանին, դատերազմով ենուն նրա դեմ, բանզի նա նղասակ է ունեցել իր զավակներին բազավորեցնել բոլորի վրա: Այդ խառնաչփորության ժամանակ Տիտանը նավականին է Զրվանի ժառանգության սահմաններից որոշ մասեր: Գործին միջամտում է նրանց քույր Աստիկը, համոզում՝ դադարեցնել խոռվությունը: Տիտանը ու Համետուրը են համաձայնվում են, որ Զրվանը ինի բազավոր, բայց դայնան են կադուու, որ Զրվանից ծնվելիք բոլոր արու զավակներին կոտորեն, որդեսի նա սերենից սերունդ չքաջավորի: Վերահսկություն են սահմանում Զրվանի կանանց ծննիքի վրա, երկու նորածին սղանում, բայց Աստիկը Զրվանի կանանց հետ միասին համոզում է շիտաներից մի ժամկետ՝ մյուս տղանե-

րին կենդանի դահել եւ ուղարկել արտօնություն, այն լեռը որին Դյուցընկեց էին կողման, որը հետազայտ անվանվեց Ոլխուրու:

Այս գրույցը բերելով՝ Խորենացին նախ նում է իր օգտագործած արյուրը, աղա ալելացնում, որ իր կարծիքով Զրվանը, Տիտանը եւ Համետուրեն ասվածանչյան առասպելի համար: Սամք եւ Հարերն են, այսինքն՝ Նոյի երեք զավակները:

Բանն այն է, որ այն աղյուսում (Քերոսոսյան Սիրիլա), որից օգտվել է Խորենացին Զրվանի փոխարեն դրվագը և հունարեն Քրոնու:

Սա ցոյց է տախի, որ Խորենացու ժամանակ հայ եւ իրանական ավանդության մեջ Զրվանի հնագույն ասվածության մեջ Զրվանը նոյնացված է եղել հունական Քրոնոսին: Այդիս եմ կարծում, որովհետեւ Խորենացին ավելացնում է: «Հետո արդեն Զրվանու մոզը, բակտրացիների այսինքն նեղացների բազավորը, այս Զրվանը կոչեց սկիզբ և ասվածների հայր եւ էլի ուրիշ օս բաներ են դասան առասպեկտաբնեց, որոնք կրկնելը անսեր են ներ համարություն»: Սա ցոյց է տախի, որ Զրվանի անունը Խորենացու կողմնից դատահական չի հետապնդվում, ընդհակառակը, նա խաչենյակ է իրանական ավանդության մեջ Զրվանի վերաբերյալ Զրվանու մոզը մատենագրություններին:

Ավելին, Խորենացին Զրվանին նոյնացնելով՝ ասվածանչյան Սեմին, ին զրույցներով՝ նրա անվան հետ է կապում Սասան Սիմ լեռնանունը, աղա դարձյալ այդ նոյն գրույցներով Հայաստանի Զարուանդ (Զարաւանդ, Զարեհաւանդ) զավառը, որ զրույթը է բակտրացիների, այսինքն Սարֆի (մարտ) սահմանների մոտ, դարձյալ կոչվել է Զրվանի անունով, որովհետեւ ըստ Խորենացու՝ «արեւելի կողմերու Սեմին Զրվան են կոչում»:

Ուրեմն, իրանալեզու Մարտասահման սահմանակից հայկական Զարեհավանդ զավառանունը, ին ավանդությանը, որ ուղարկու առաջարկության մեջ հարաբերությունների վահանական մեջ հարաբերությունների վահանական մեջ:

Ժամանակներից, համարվել է իրանական Չըպան դիցանվան արձագանքը:

Չրվանի, Արա զավակներ Արմեղողի
և Աղրիմանի մասին դատանող հաջորդ
աղբյուրը Եզնիկ Կողբացու «Եղծ ա-
ղանդոց» երկն է՝ ուղղված հեթանոսա-
կան աղանդների, դարսից գրալաւա-
կան կրոնի, հմնական իմաստունների
ուսմունքների, Մարկոսի աղանդի
հեթքանը և Քրիստոնեական կրոնի
սկզբունքների դատամանությամբ:

Զրադաւական կրոնի հերժանան
առնչությամբ Եզիրին առաջ է քերում
աշխարհի արարագործության իրանա-
կան առասպելը՝ կաղված Զրվանի,
բարի ու շար սկզբունքներ մարմարու-
րող երա զոյց զավակներ Ումիզոյի և
Անրինանի ծննդի եւ գործերի հետ։ Էս
այդ առասպելի՝ աշխարհում զետ ո-
չինչ գոյուրյուն չի ունեցել քայլ Զր-
վանից, որի անունը նշանակել է
«քայլ» կամ «փառք»։ Զրվանը հա-
զար սարի զոհ է մատուցում, որդեսզի
իրեն ծնվիլ Ումիզոյ անոնով զավակ
իւ նա ստեղծի երկինքը, երկիրն ու այն
ամենը, ինչ որ գոյուրյուն դրես է ու-
նենա դրանց մեջ։ Հազար սարի զոհ
մատուցելուց հետո Զրվանը սկսում է
երկատել, քեւ արդյո՞ք անօգուս չէ իր
այդ զրհաբերությունը եւ ինմը կունե-
նա արդյո՞ք Ումիզոյ անոնով զավակ,
թե՞ իր այդ ջանելու զոր են։

Այդ նստումների ժամանակ երկու զավակ են սպանավորվում նրա որդիվայնում, մեկը Որմիզդը՝ այբան տարի զոհ մատուցելուց, մյուսը Արհմենը (Անհրաժման) երկմելուց: Զրվանն այդ իմանալով՝ ինքն իրեն ասում է. «Երկու որդիներ կամ ին որդիվայնում նրանցից ով որ ուս հասնի ինձ մոտ, նրան բազավոր կդարձնեն»: Ուժիգնի խանուն է հրա նսաղբորյունը և այդ մասին հայնուն եղորդ՝ Արհմենի: Վեշինս իմանալով այդ ծակում է որդիվայնը եւ ելուս կանգնում հրա առաջ: Զրվանը տեսնելով նրան չի ճանաչում թե ո՞վ է, ուստի հարցում է. «Ո՞վ ես դու: «Ես քն որդին եմ», ասում է Արհմեն: Զրվանն ասում է. «Իմ որդին անուշահոս ու լուսավոր է, իսկ դու խավար ու զարւահոս ես»: Այդ խոսակցության դահին ծնվում է Ուժիզդը՝ լուսավոր ու անուշահոս և զալիս կանգնում է Զրվանի առաջ: Զրվանն իմանում է, որ դա իր որդի Ուժիզդն է, որի համար զոհ էր մատուցում, ուստի վեցցներր բարսմունքը (Ծրբութեալ պրազան խործ՝ զինաքարերյան ժամանակ աստրուելիք) սալիս է Ուժիզդին եւ ասում. «մինչեւ այժմ ես էի քեզ համար զոհ անում, այսուհետեւ դու դիմի անես ինձ համար»: Եթ Զրվանը, բարսմունքը սալիս է Ուժիզդին եւ օրհմում նրան, Արհմենը մոտենում է Զրվանին եւ ասում. «Այնու չուլստից՝, թե քն երկու որդիներից ով ու ուս հասնի քեզ մոտ, նրան բազավոր կդարձնեն»:

Օրվանը դպիսն չքժելու նոյա-
սակով Արհմին ասում է. «Մյ խարե-
քա ու շարազործ, քոն ենց տվի ինը
հազար տարվա քաջապարհոյն, Որ-
միզոյին կ ենց վրա արքա և աւանակած».

լինեմ, իսկ ինը հազար տարուց հետո
Ուժիգործ քազավորի եւ ինչ ցանկանա
անել՝ անի»: Այդ ժամանակ Ուժիգործ
եւ Արհմանը սկսում են արարածներ
ստեղծել, այս ամենը, ինչ Ուժիգործ է
ստեղծում, բարի եւ եւ ուղիղ, իսկ ինչ
որ Արհման էր ստեղծում, շար եւ ու ծու:

Եզնիկի հետագա շարադրանքից
դարձվում է, որ Երևանի, Երևի, Գրի, օ-
դի, ինչպես նաև բոլոր չորոշակինե-
րի, բռչուների, ձկների արարիչն է Ար-
միզը, իսկ Արևնը արարիչն է բոլոր
չափաների, ոյնդ բռչուների,
սովորների (օձեր, կարիճներ և վնա-
սակար ճիշտներ):

Այսուհետեւ Եզնիկը գրադաւական
կրնի հերման իր հետաքա կրվաննե-
րը շարադրելիս առաջ է քերտվ այդ
արարչազործության առասպելի հա-
ջորդ միջադեմերից ու մտսիվներից

Ես: Եր Արհմնը տեսում է որ Ուժից դը գեղեցիկ արարածներ է ստեղծում, բայց լույս չի կարողանում ստեղծել դեւերի հետ խորհուրդ է անում և ասում, որ Ուժիզի այդ արարածներն անօքուն են, բանի երա ստեղծած արարածները մնում են խավարի մեջ «Ինչ երե նա իմաստուն լիներ, ասում է Արհմնը՝ նոր հետ կիսնե՞ արեզակ որդի կծնվեր և բրոց հետ մերձափորություն կունենա՞ լուսին կծնեն»: Եռ նա դասվիրում է դեւերին, որ այդ զարժնիկի երեան շիանեն: Սահմի դեռ որ այդ լսելով՝ անմիջապես զնում է Ուժիզի մոտ և երան հայտնում այդ զարժնիկը: Այդ դասձառով էլ զրադաշտական կրոնի սղասավորները տարին երեւ անզամ Մահմի դեմին զնի են մասուցում:

Եզնիկը առաջ է բերում արեգակի ստեղծման առասպեկի մեկ այլ Տարբերակ եւս: Հաս այդը Արհմնը Ուժիգրին ճաշի է հրավիրում, քայլ Ուժիգրը հրաժարվում է ճաշը ուտել, մինչեւ ի-րենց զավակները իրաւ հետ չկովում:

Եր Արհմնի որդին հարվածում է Արմիզի որդուն, ծնողները դասավոր են փնտրում եւ չեն գտնում: Սիրմված նրանք ստեղծում են արեգակը, որդես-
զի նաև դասնա իրենց դասավորը:

Եզնիկը ի վեցոյ մասնացոյց է անում գրալաւական վախճանաբանական առասպեկի մի նորիվ, որը քերտեալուր ինչ մանվածաղաց, բայց համախոս է Ավետարի յաւետրից հայսնի վախճանաբանական նորիվներին:

«Եր Արմենի որդին (*որդի*» բառը
Եզնիկի բնագրում բացակայում է,
այս վերականգնված է հրատարակիչ
ների կողմից Ս. Հ.) մենամ էր, գրում
է Եզնիկը, իր սերմ մի աղբյուրի մեջ
գցեց, և աշխարհի վախճանին նույն
այս սերմից մի կոյս է ծնվելու, իսկ
նրանից մի որդի լինելով ջարդելու Ե.
Արհմնի զրեթից տատերին և նրա
նման երկուսն էլ, նոյն ձևով ծնվել
լով, կոտրելու ու ոչնչացնելու են նրա
զրեթեր»:

Եզնիկի վկայած այս մոտիվը առավել հին է ու նախնական, բայց գրադաւական ավանդությունից մեզ հասածը: Ըստ գրադաւական առասղելի՝ այդ սերմը ոչ քե Որմիզդին է կամ նրա որդունը, այլ հենց Զրադաշինն է, որ 99, 999 թրավաշիների կողմից դափնանվում է Կասայա կոչված ծովուն: Այնուա մի կոյս առջիկ է լողանում, որի ավեսական անունն է Երեխա Ֆերի: Նա Զրադաշի այդ սերմից հետուն եւ ծնում է Աստվածաւուս Արտա որդուն, որը դրվիչ է Աւանդունով բոլոր չարիքները վերանուուն: Նա սառչանաներից (անդմանավորված արդարություն) մեկն է, հաջորդ երկուսը նոյն կերպ ծնվելու են նրանից հետո, հերթականությամբ բազավորելու են աշխարհին, կովելու են բոլոր չար ուժերի դեմ եւ ի վեցոց աշխարհը վերաբարձրելու են իր երջանիկ նախավիճակին ուսկե ժամանակ գերին:

Եզիկի հաղորդած վերոբերյալ առաջիններն ու առաջելաքանական մոտիվները, ըստ երևոյթին նա բաղկացած է իրանական բանափոր ավանդությունից, այլապես չէ գրի, թե «որպիտեալ իրենց (իմա՝ դարսիկների) կրնճ գրի» առնված չէ, երբեմն այս են ասում ու նրանվ խարում, երբեմն էլ այս են ասում ու սրանով մոլորեցնում ժխմարելին»:

Ինչեւէ, Եզնիկի այս հաղորդմանն ըլք գրադաւական կրնի եւ առասպելաբանության համար ունեն կարևոր սկզբանադրյութերի նշանակություն, բանզի դրանք համարդելով Ա-վեստայի եւ դահլավական գրավոր աղբյութերի ցըված, երթեմն էլ կողմանուր ըվլայների հետ՝ մասնագետներն այսօր վերակազմում են իրանական նշված առասպելների ամբողջական դասկերը:

Իւրանական հաջորդ առաստելը, որ
դարձյալ վկայված է 5-րդ դարից,
Բյուրաստ Աժդահակի մասին առաս-
դելքաբանական գրուցենքն են՝ դահ-
դանիված Մ. Խորենացու «Հայոց
դասմության» մեջ:

Ուսագրավն այն է, որ Խորենացին այդ գրույցները հաղորդում է մեծ դրժկանությամբ՝ անսալով միայն իր երկի գրական հովանավոր Սահակ Բագրատոսին իշխանի քայլանձանքին։ Խորենացին լինելով հոմնական կրթուրյան սացած եւ հոմնասեր, իրանական առասպեկտերը հոմնականի համեմատուրյամբ հանարում է «փծուն եւ անճոռնի», «անմիտ եւ անհանձար» եւ անզամ դպրավում է Եթևասարդ Սահակ Բագրատունուն, նրա այդ բունքն հետարքասահրությունը վերագրելով նրա մանկական տհասությանը։

Բայց Խորենացու այդ արհամար-
հանքը վերաբերում է ոչ միայն դար-
սից առասպելներին, այլև հայկա-
կան բոլոր այն գրույթներին, որոնք, իր
կարծիքով «ոճով» չեն դատմակած, այ-
սինքն զեղարվեստնեն չեն դատմա-
ռարանված են և հավասիք ու ուժարիք
իրողություններ չեն դարւուակուն: Այս
նույնամարդ էլ նա հաճախ ար-
համարիելով սվյալ առասպելավիխա-
կան գրույցն իրեւ սահող դատմու-
թյուն՝ ամբողջովին առաջ չի թերում,
քայլ եւ միշտ դարտք է համարում հա-
մառտակի թվարկել կարեւոր նոտիվ-
ները, մի հանգամանք, որ հնարավո-
րություն է տալիս այսօրվա հետազոտ-
ությն դրանց հենքի վրա վերակազմել
սվյալ գրույցի ամբողջական սյուժեն: Այս
կերպ է վերաբերվել Խորենացին
նաև Աժդահակի առասպելին: Դժ-
կամությամբ համաձայնելով Սահակ
Բագրատունու խնճրաներին նա սովոր
քարարում է Բյուրաստ Աժդահակի ա-
ռասպելի հետեւյալ հենակետային նո-
տիվները. Աժդահակի առաջին եւ ան-
դարի քարեարտուրյունը (նկատ ունի
առասպելի մեկնաբառության մեջ
քերված Աժդահակի գոյյեային հա-
վասարության, հասարակական ար-
դարության կողմնակից լինելը), դեռ-
քից սպասավորվելը, Վիլյամձին ու
սին Վիլյենցնել չփառդանալ, ուսե-
րը համբութելը, այնեղից վիշապներ
ճնվելը, դրանցից նրա չարության աճը,
իր որովայնի համար նարդիկ զինելը,
ուն Հրուդենի (որով, Ֆերիբրու) կող-
մից դղնձն լարեալ նրան կաղդեն ու
Դմբավանդ կոչված լեռը սանելը,
Հրուդենի բունք ճանադարիկին եւ
Բյուրաստի կողմից բաւկը նրան
լեռանը բրու սանելը, Հրուդենի ար-
հանց մեկուն կաղդելը, իր արձանը
կաղված Աժդահակի դեմ կանգնեց-
նելը, որից նա սարսափահար հնա-
զան է մնում իր շոքաներին եւ չի
հանդգնում դրու զալ եւ աւխարիք
առականել:

Առաստեղի այս ամբողջ նոտիվացարը, բացառությամբ առաջիկ անքարի բարեարության նոտիվը, գրեթե նույնությամբ առկա է Ֆիրդուսու «Ծահ-նամեռում» եւ իրանական այլ առյուրներով վկայված Զոհակ-Աժդահակի առասդեեական գրույցներում: Խորենացու հաղորդած նորոյքը՝ Բյուրաստի Աժդահակի ունեցվածքի հավասարության եւ սոցիալական արդարագության:

բոյքան կողմնակից լինելու մտքված է,
որ Խորենացին թերում է առասպելի
իր մեկնուրյան մեջ, Աժդահակին հա-
մարում է դարսիկների նախնի եւ
ասպածաւնչյան Ներովքին ժամա-
նակակից:

Ըստ Խորենացու՝ Բյուրաստի Աժ-
դահակը բարողել է սոցիալական հա-
վասարություն, մերժել է մասնավոր
սեփականությունը և դաշտանել
հաստակական ու համընդիմանոր սե-
փականության զարգացքը: Նա չի
ընդունել ոչ մի զայտնաղափորյուն և
կողմնակից է եղել յուրաքանչյուրի մն-
իքի բացահայտ արտահայտման և սահ-
մանել, որ բարեկամները կարող են
ենա մոտ կունման ունենալ ուզած ժա-
մանակ, թե պիտի, թե գերեկի:

Սանաբիշեները տարբե հավանական ու ոչ հավանական մեջնաբանություններ են սկզե Խորենացու այս հաղորդմանը, քայլ փասր մնում է փաս, որ Աժդահակը իրանական առասպելաբանության մեջ նախաղես օժՏված է եղել որուակի դրական գծերով (ի դեռ այդ մասին ակնարկ կանաչ Ավետարյան XV (19-21) յաւագում, որ Աժդահակը հանդես է զախու իր արդար գրադաւական): Քացի այդ նորաբեր մոտիվից, Խորենացու հաղորդած Բյուրատին Աժդահակի առասպելական մոտիվաւան անքորդությամբ վերառած՝ ունի վաղագույն սկզբնապյուրի արժեք և այդ տևակեցից ել կարենուզում է իրանագիտության համար:

Հաջորդ իրանական գրույցը, որ դարձյալ մտշվեների համառող բվարկումն պատճ է քերում Խորենացին, Սասպանյանների իշխանության զլուխ անցնելու առաջելախառն դասմությունն է: Այն Խորենացին բարեկ է դարսիկ Բարտումայի Ռասսոնին (ճշնարիս խոս) կոչված գրից, որ քարգմանն է լոյսակից Ծաղկող քաղաքունիք նախկին դպիր, հետազոյն մերժություն ընդունած Խոռոհորություն (Ակրտված Եղիազար անունով): Ի դեմք, թե Բարտումայի դասմությունը եւ թափանց անունունը պահպանվել, եւ Խորենացին մնում է այդ հաղորդումների միակ սկզբանաբարուր:

Խորենացին, համաձայն իր տպուրիյան, մի կողմ է դնում այդ դասնուրյան առասպեկտական մասը, «Ուրովիթետի,- գրու է նա, - մեթե անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպեկտերը. Փափազի երազը. Սասանից մանվածաղաց ենու դուրս զալը (ըստ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի՝ այստեղ կաբնագրի աղավաղում, դեմք է լինի) Սասանից ենող Արտակարգ արքական կրակի մասնածի մասին), հոգը դատելը, լուսնակը, կախարդների, այսինքն բավլյաների նախագուշակությունը և սրան հետ դատահանձնելը, Արտաշերի դռունկական խորհուրդը սպանուրյամբ հանդեմ, մոդի դատեր (ըստ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի դեմք է ուղղվել՝ դասեր, դրսել. «Դասուր» ուղղականից եւ դարձնել դասուր մոդի² անմիտ հաճարաբանուրյունը նոխա-

զի մասին եւ բոլոր մնացածը, նաև այդի ծիծ տալը Երեխային արձիկի հովանու ներքո, ազրավի գուշակությունը, զետաղանձ աղյուծի դահդանությունը զայլի սղասափորությանը, եւ քաջ մենամարտությունը, եւ ինչ որ այլքանության կարգին է դատկանում»:

Խորենացու առաջ բերած առաս-
դեկալան այս կցիսոր մնիշների մի
մասը համադասախանում է «Կար-
եամանկի Արտաշրի Պատղական»
դահլպական սկզբանքյուրի սվյալ-
ներին, որ վիրում է Սասանյան Փա-
փազի որդի Արտաշրի արարեները, իսկ
մնացածները, որոնց զուգահեռները
չկան «Կարեամանկում» սերում են Խո-
րենացու օգտագործած Բարսումայի
դաստիքյունից:

Անվանի արեւելացես Գուշեմիդի
կարծիքով՝ ինչ որ Խորենացին «հայ-
նայտես Բարսումայի զրից է հաղոր-
դում Արտաշրի Երիսասարդության ժա-
մանակի մասին, բոլորովին համա-
ձայն է Ֆերգանսին, թեպես այս ավե-
լի խևական եւ Վաղեմի գույնով»:

Խորենացու հաջորդ բռուցիկ հիշա-
սկությունը վերաբերում է իրանական
վեճի անվանի հերոս Ռուսամբն։ Հա-
յոց Անգեղյան Տորի առաջնորդը հա-
յորդելիս, երա անհունի ուժը ընուրագ-
րելու համար Խորենացին իրեւ ա-
ռասպելական չափանացնորդուն զո-
գահեռաքար հիշատակում է դարսից
Ռուսուն Մազմակին, որի մասին դաս-
ումն են, թէ՝ հարյուր խան փոխ ուժ է
ունեցել։

Առուսամի «Սագճիկ» մակդիրը վկայում է նրա լքնիկական ծագումը իրեն սագ, սազսանցի (ՍԵյխտան, Իրանի ծայր արևելյան զավառներից մեկը): Ուսւագրավն այն է, որ Խորենացու այս հաղորդումը Առուսամի անվան առաջին գրավոր հիշատակությունն է, եւ ինչդեռ իրավացիութեն նեկ է անվանի իրանազես Էդուարդ Բրաունը «Առուսամի անունը գՏնեկ է միայն ուշ ցցանի լահավագական գրությունների մեջ մեկ կամ երկու տեղ, մինչդեռ նրա հումկու գործերը հայտնի են եղել հայազգի Սփյուսի Խորենացուն»: Անձն հետազայտ հայտնաբերված Առուսամի եւ նրա նժոյակ Արախչի անունները լահավանած սոգիկական գրավոր լատառիկները, ինչդեռ գՏնում են «ավելի կաղ չեն, քան Խորենացու «Պատմությունը»:³

Հարուսակելի

Ծանոթագրություններ

1. Geo Widengren. Die Religionen Irans, SS. 105-107.
  2. Ste'ū 4. Մելիք-Օհանջանյան. Ֆիրդուսի եւ Իրանի վիրական մոնիկունեց «Հայ-Ասմեն»-ում ու հայ մատենագրության մեջ/ «Ֆիրդուսի». Երևան, 1934, էջ 29-37.
  3. Ste'ū Բ. Լ. Զուլավսայան. Յայ-իրանական օրական առնըություններ (V-XVIII դդ.). Երևան, 1963, էջ 20:

ՀԱՅՆՐԻՒ ՀՅՈՒԲԵՍԱՆԸ՝ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՇԱՐՔՈՒՄ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ՏԵՂԸ ՈՐՈՇՈՂԸ

Լեզուներն առանձնացված երևույթներ՝ չեն (թեմիս կամ լեզուներ, որոնք այդպիսին են դաշտել): Մարդկանց մենք ենքակիցներ ունեն: Նրանց մեջ էլ գոյություն ունեն նախնիներ եւ հետագա սերունդներ, բնույթը ու գարմիկներ, կամ նույնիսկ երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի զարմիկներ: Սակայն դեմք չեն չարաշահել այդ լուսակերը եւ հարցը ներկայացնել այսպես, որ լեզուները կենուան արարածներ են, կամ որ նրանց միջնորդ եղած են ազգակցական կապերը նույնուն են, ինչ եւ մարդկանց նույն էրկու լեզու չեն կարող ապաւնանալ ու զավակներ ունենալ: Այսուհանդեմ, երբ ասում են, թե «համարենք զայխ և լաշիներնից», կամ «համարենք սերում և լաշիներնից», այդ դորինակ արտահայտության մեջ քանասիրական ծօնարտություն կա, որովհետեւ համարենք այն լեզուն է, որին զարգանալով հանգել է լաշիներնը համարկան թերապությունը: Բարիս բուն իմաստով համարենք երեմնի լաշիներնն եւ: Կարենի է ասել, որ համարենք լաշիներնի ժամանակակիցներն են, որը զգալի փոփոխությունների է ենթակա վել ժամանակի ընթացքում և սակայն դեռևս ցուցաբերում է իր նախնու առավել աչքի ընկած նոր առանձնահատկությունները: Ֆրանսականը նոյնուհեա «սերում» է լաշիներնից, սակայն այն զանազան ազդեցությունների և ենթակա վել եւ այլ կերպ է զարգացել: Ֆրանսականը ու համարենք ըստ ոմանց «բոյկեր» են իսկ ըստ այլոց՝ «զարմիկներ»:

19-րդ դարում շատ զանի է գործադրվել պարզաբնույթու համար, թե ի՞նչ բան է լեզուների ազգակցությունը եւ հաստելու այն կանոններն ու սկզբունքները, որոնց հիման վրա երկու կամ ավելի լեզուների ազգակցության փաստը կարելի է հաստաել կամ ժխտել: Եվրոպական բանահրությունը հիմնականում ուղղված է այսպես կոչված հնիեւորդական լեզուների ճամաչանը (որոնց մեջ էին մասնաւ հնդկերենը, հայեր-

Նը, ալբաներներ, իրանական, քաղթամ, սպավնական, հսալական, գերմանական, կենտրական լեզուները, հունարենը եւ այն յուրաքանչյուրն իրենից սերող լեզուները: Ակտիվուն ուսումնաակրիւմ են և սենական լեզուները, մեծ մասամբ այն դաշճառով, որ աստվածաքանական հետազոտությունները հրավիրել էին բանասերների ու աշակերտների կողմէ: Բոյր դժվարություններ չեն, որ հարթակած են միջնեւ: Օրս Սակայն դասակարգման համար ամենից մեծ բարդությունները հարուցած լեզուն հայերնն են:

Մի գերանանացի լեզվաբան ասել է. «Քանի որ գիտնականների մեծ մասը չգիտի, թե ի՞նչ անել հայերնենի հետ, աղաւանցից օտարեն անում են այն, ինչ փշուն է խեցիներին»: Ամենամեծ սխան այն էր, որ լեզուների ընամինւմ հայերնենի տեղը որոնելիս ելնում էին միայն բառապատճիր ընծոռած հետօրյամբ սասպիդ, սակայն կտանգավոր ուղիղ ցույց սկզոր սկյամերից: Շատ հրաղությ էր այն կարկածը, որ հայերնն իրանական լեզու է, բանի որ այն լի է իրանական բառերվէ: Եւ փասորնեն, այդ տեսակետ է հէխուն Եվրոպայուն 19-րդ դարի առաջին երես քառորդի ընթացիւմ:

Նշանավոր դանիացի լեզվաբան Ռասմուս Ռասմուս 1818 թ. առաջ հաշեց իրանական տեսությունը, սակայն նա դժվար թե առաջինը լիներ: Ավգուստ Ծայխերն էլ կրկնեց այն 1850 թ., իր «Եվրոպայի լեզուներ» գերմաներեն գրքում: Անշարժ լինելու համար դեմք է հետեւ, որ Ռասմուսը Ամերիկայի թագավորանն ու

զը զգացայի թքաբառած Արժանահավատությանը Նիշի վագ մի ակնարկում (1826) հրաժարվեց իր ճանիկին տեսակետից եւ օտեղ հայերենի անկախությունը (ուշագրավ է, որ Ռասկն իր հայացքները փոխեց Յնդկաստան եւ Մերձավոր Արեւադրությունից հետո): Սակայն այն կարծիքը, որ հայերենը դարսակերենի նի տարածությունը

բառեսակը չէ, այդ ժամանակ
կողմնակիցներ չունեցավ, հա-
վանաբար այն դաշնառով, որ
Դամիայից դուրս եաւ իշեր էին
դամիերեն կարդում եւ այդ տե-
սակետը լայն տարածում չստա-
ցավ:

Համենայն դեպու, համենասկան լիգվարանության առաջատար տեսաբաններից մեկը՝ Ֆրանց Բողոժը, կրկին հայերենը կոչեց «իրանական լճու», սանսկրիտի, ավետարյի, հայերենի, հունարենի, լատիներենի, լիտվերենի եւ պակինական լցուների համենատական լեռականությանը նվիրված իր աշխատության երկրորդ հրատակությունը (1857 թ.): Առաջին հրատակության մեջ նոյնինչ խոսք չկար հայերենի մասին: Բողոժի լեռականությանը շատերը նայում էին որդես ավետարյանի, եւ այն, իրու, առաջանաւությանը հայերենի արժանի եր: Սակայն հենց այն դրույազանդեց հայերենի հրանական ծագման առասդելը: Հաջող չին նաև նրա Ծիգերը՝ բացատելու հայերենի բառային վեցավորությունների բարդ համակարգի ծագումը:

Ավարտիացի լեզվաբան Ֆրիդրիխ Մյուլվեր Վիեննայի Ակադեմիայի հրատարակություններից շարքում լույս տեսած իր մի շարք արժեթափոր ուսումնասիր բություններում (1861-1865) ավելի լի խորացավ հայերենի եռթյան մեջ, սակայն բարարապահ հայանական հոճ շերշի ազդեցությամբ այս ան անվանվեց իրանական լեզու: Խոյսին Քթրուկես Պատկանյանը հայերենի կազմակերպմանը նվիրված իր ուսումնեան աշխատության մեջ (1864 թ.) համաձայնել է, որ հայերենը իրանական լեզու է...

Պոլ որ Լազիւրդ պղում եր
որ հայերն ին հասուկ է երե
բնորոց զի՞ծ: Սեկը «Նախնա
կան հիմն» եր, իսկ մյուս երկու
սը՝ երկու իրանական ժերս ինչ
կազմում, ճեկն ավելի Վաղ
Պարթևական կայսրության
հաստառումից առաջ, իսկ
մյուսը ուշ դրանից հետո գոյա
ցած: Նա երկու քան չարեց

Յախ չբացահայտեց այդ սարտերից յուրախանչյուրի թնարու գծերը եւ չասաց, թե ՞ո՞ւ է այդ «նախնական հիմքը» եւ թե ՞ո՞չ հարաբերությունների մեջ է այն այլ լեզուների հետ:

1877 թ. լուս տեսած մի հոդված, որը կարող են անվանել հայկական բանափրության ուղինեցը, վերագրված է «Հայերնի դիրք հնդեվրոպական լեզուների մեջ»: Եթինակը Հայերին Յուլյանան էր և ասոցիատ համայստանի իրանական լեզուների որդիթեսորը: Հնասած լինելով արեւելյան բանափրությանը Յենախի, Տյուրիբագենի, Լեյցիգի եւ Սյուլինինի համայստաններուն, նա ուներ այն հիմքը, որը նրան հնարավորություն էր ընծոռում բնադրասութն անյելու իրանական տեսությանը: Հայերնի իմացության համար նա իր խորհն ընողիակալությունն էր հայտնում Վենետիկի Միջբայրաններին, որոնք լուս էին ընծայում թերականություններ, բառարաններ եւ իրատարակում էին դասական մատենագիրների բնագերեց, որոնցից նա մեծարես օգտվում էր: Անփոփելով իր նա-

ի ստուգուական էր «ծեռն» բառը: Հյութը մանն աղացուցեց, որ «դաս»-ը կարող էր ծագել միայն իրանական «դասաւ»-ից (Յմք. Ավետարյան՝ «զատա», սանսկրիտում՝ «հասաւ»): Այդուհինակ բառերի «դ»-ն նրանց իրանական ծագման վկայություն է (Եթև այսդիսով «դասակ»-ը եւ «դասաւեր»-ը փոխառություն են իրանական «դասակա» ի սեռ «դասակրթա» բառերից): Մյուս կողմից, «դուսր» բառը Հյութը մանն մերողով բնիկ հայկական բառ է (ազգակից լինելով դարսկերն «դուխար», Ավետարյան՝ «դրւիդա» եւ սանսկրիտերն «դուհիստ» բառերին, սակայն չեթելով նրացից): Հյութը մանն առաջարկեց բազմաթիվ նման թեսեր, այդ թվում եւ բավական բարդ տեսակի, որոնց միջոցով հնարավոր էր տարանցատել բնիկ հայերն բառերն իրանական փոխառություններից: Սակայն իմբ էլ զգուշացնում էր, որ բառադաշտը առանձին վեցցած վաճառքավոր չափանիշ է նզումների ազգակցական կադրեր բացահայտելու համար, եւ դիմեց ֆերականությանը, որն ավելի է դիմադրում դրտել տարերին (լոյսաս է Ներարկվում օտար ազգեցությանը): Հայերների ֆերականության համակարգի ուսումնասիրությունը թեղեա եւ բացահայտում էր դրտելի ընթացքում նրա կրած զգալի փոփոխությունները, սակայն եւ ցոյց էր տալիս, որ ոչ մի հատուկ իրանական համականիշ նրան ընդուռում է:

Հյուրը մանակ եղակացությունը հետևյան էր հայերենը իրանական բարբառ չէ, այլ հնդեվրոպական լեզուների մի անկախ ճյուղ: Խնչողես հայերենը, այսուես էլ իրանական լեզուները, մի ընդհանուր նախնու տարրեր տառապիշտեր են, եւ հայերենի սերնելը իրանականից ավելի հավանական չէ, քան մի նարդու: Իր սեփական զարմիկից սերելը: Վերն ասվեց, որ առաջին անգամ այդ միհը հայսեն է դանիացի գիտնական Ռասլը: Դայսին չէ, ծանո՞թ էր արդյոյն Դյուրքմանը նրա աշխատանքներին, սակայն մի բան դարձ է: Այն աղացոցցները, որ նա բերում էր, Ռասլը չուներ:

Ցավով, ժամանակի գիտեսականները, ինչպես Սյուլվեր Եղիշը և Հազարդը, համամիտ չեղանայի գաղափարին: Առանձնացնես որ Լազարդը, ներացկուանձնավորություն լինելով, որպես անձնական վիրավորանք նկալեց Յոյուրեմանի աշխատանքը: Նա իր դատավախանում հիործեց աղացուցել, որ ինքն ավելի մեծ վասակ ունի սուլ-

զարանության բնագավառում, քան որեւէ մեկը, հայտարարություն, որ ամենեին էլ տեղին էր: Մյուլերն էլ մի անհաջող դատախան գրեց Յայությանի տեսությանը: Խակ վերջինս սկզբուց լրացուցիչ փաստարկներ ուրունել այն ամաղողելու համար: Նշան «Պայազիտական հետազոտություններ» (1883 թ.) դպրուակում էին ավելի զգացորու աղաղոցուցներ, որոնք հիմնված էին հայերենի հընչոցուների և ներականության ավելի խոր վերլուծության վրա: Ավելի դարձորու դարձավ, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մի անկախ ծոյլ է:

Այսօր այդ տեսակետն ընդունված է աշխարհի համեմատական լեզվաբանությանը քըապիդ բոլոր մասնագետների կողմից: Մեր դարում Վիլյամ Օսինը փորձեց ցույց տալ, որ այսերենը խթերենի դես անապահական իտու է, չըսամելով այն, իհարկե, հնդեվրոպական մասնակիցներից: Սակայն այս փառածից չիմացավ ժամանակի հործությանը և չկարողացավ ուվերել Յայությանի տեսությունը:

Հյութը մանե այնուհետեւ
եղանակովս եղավ հայերենի
ակադամատար համեմատական ժե-
ականությունը գրելու զործին,
ակայն հասցրեց ավարտել
իշխան առաջին նասը (ստուգա-
նությունը), որը լուս տեսավ
1897 թ.: Նա մահացել է 1908
. . . համեմատաբար երիտասարդ՝
9 տարեկան հասակում: Սա-
այս հայերենի բառապատճեարի
անրակրկիս ուսումնափրու-
թյունը հնարավորություն սվեց
ամ ոչ միայն իրանական տար-
րք տարածաշտել բնիկ հայե-
ն բառապատճեարի, այլև բա-
հայացել նաեւ ասութական,
նունական, արարական ու այլ
ինապուրյունները եւ ստորեց-
ալ բանասերենին՝ նմանօրի-
նակ աշխատանք կատարելու
գորությունը: Նա իհարեւ զերծ
դր դատահական սխալներից.
որ նա մարդ է: Եւ, այնուա-
նայնիվ, որա գիրքը մինչեւ
ու է չի կորցրել իր արժեքը՝
կին վերահրատարակելով
62 թ.:

Հաւաքիր չե, որ բանաերը սրդա Եյլուրօնանի աշխատութեանները եւ շիամովի, որ նրա մանական միտքն իրավացի է: Ապել եւս ին հետաքրքրական է, իրավական փոխառությունն իր մեջ մասը դպրեեւենից ու ոչ միշտն դպրսկեենից, ո համարականականուն է ատական ճօմարտության: Ունց սկիռության մեջ է զգում ն հանգանանից, որ փոխառ բառարացաւքն ամենի մեջ

է, բան թերկի հայերեն բառերը Սակայն այդ փաստը ոչ մի կար չունի ծագման կամ ազգակցության հետ։ Մի լեզու չի կարող «ազգակիցք» դառնալով մի այլ լեզվի նրանից բառերու փոխառնելու միջոցով, ինչողեւ որ մի մարդ, որին ներարկել են մեկ ուրիշի արյունը, չի դառնում Վերջինիս որդին։ Քանի որ փոխառությունները ներարկման նաև մի բան են, նրան սերտանում են լեզվի մարմնին եւ բաժանում ենա հետազոտականագիր, համարվում են փոխառնող լեզվին այնքան, որ լեզվի տփորակամ կրողը չի գոյում, թե դրան օստա են։ Ել չեն խոսում այն մասին, որ լեզուն կարող է փոխառություններ ունենալ ինչպես իր հետ ազգակցություն ունեցող, այնուամենակ չունեցող, ինչ կրանական լեզուներից եւ հայերենը ազգակիցքներ են, բանի որ սերում են ըստ հանուր նախնուց՝ հնդեվրոպական նախալեզվից։ Սակայն հայերենը ոչ մի դեմքում չի սերում իրանականից, ինչողեւ սխալմաք կարում էին նախկին բանասերեները։

Պետք է նեԵլ, որ լեզվի աղբա-
տությունը չէ, որ սիմուլ է
մարա փիշառություններ կատա-
լի այլ լեզվից: Չաս հաճախ
միենանոյս առարկայի համար
փիշառյալի կողմին լեզվում
առկա է լինում եւ քնիկ բարոյ:
Եթե անցյալուն հայեց փիշ են
առել դարթեալկան «Ղաւա»
առաջ, դասձառն այն չէ, որ
մանե՞ գորկ են եղել ծառերից,
զամ դրան արտահայտող բա-
րից: Ժողովուրդը բարեր է Վերց-
ունուն իր հարեւաններից զանա-
զան դասձառներով, հեղինա-
կության, հարմագության, իմաս-
տային երանգների եւ նոյնինկը...
ունի ուժով: Պետք է նեԵլ, որ
փիշառությունը բառն այլման
է հաջող չէ, անի որ առա հազ-
ալզոյուն են այն դեմքերը, եթե
փիշառվածք եւ է վերադարձ-
ուն կան աղդիսի դեմքեր):
Մակայն ավանդաբար այդ եր-
իմին օգտագործվում է բարագի-
ական աշխառություններում
և մենք այն դայմանականուեն
նոյնունոյն ենք:

Փխառությունների ճանապարհը ննան չէ միակողմանի ողողից: Դայերնն էլ իր հերթին առեւ է տրամադրել այլ լեզուերի, սակայն դա ուրիշ թեմա Բավական է ասել, որ քանակական հայերն առօղջ առաջ են տեսլ ասորեննուն, բուրժերենուն, վրացերենուն (վերցերայերեն բազմաթիվ փոխառություններ են հայնարեւմնել գրեթենի հյուսնասային քարքարականացնելու մեջ):

ված՝ մեր ընթերցողին բաց
հայսմի զազայերենում. - Գ.Ա.):
Ավելի, անսանձ երեւակյալու-
թյամբ օժէված մարդիկ հայե-
րեն բառեր են «հայսմաքերել»
գոթերենում եւ ֆիններենում,
սակայն աղացույցի բեռը
մասուն է Երանց խոճի Վրա:

Յութեամնի հետարքություն-
ները զուտ գիտական էին: Նա
ձգտում էր հայկական լեզվաբա-
նությունը դնել առողջ, օրիեկ-
տիվ հիմքի վրա, եւ դա նրան
հաջողվեց: Նա նոյանակ չուներ
փրկելու հայերի հեղինակություն-
ը՝ առաջուցենով, որ նրանց լե-
զուն անկախ է իրանականից: Սակայն նրա վերաբերությունը
հայերնի հանճեղ չու գրասե-
ղակային չէր, նա իր առարկա-
յին մոտենում էր իր ողջ սրի
շեմությամբ: Նրա անակարս թե-
րականության ներածական դի-
տողությունները բացահայտում
են նրա խոր համականըն հայե-
րի եւ նրանց մշակույթի համ-
եմ: Նա տեղեկացնում է ընթեր-
ցողին, որ Փոքր Ասիայի նոված
տարածքը բնակեցրած բազմա-
թիվ ժողովուրդներից հայերը

«Քերեւս միակ ժողովուրդն են, որ դահլանել են իրենց ազգային ինքնուրությունը եւ լեզուն դաւերի միջով եւ մինչեւ մեր օրԵՐ»: Սակայն նրանք խաղաղ ու հետք չեն արթել, այլ՝ մշտական դայարի եւ ինչոքնեւ դրսից, այս- տես և Անրուսի եկող քանզների դայամաններում, Ենթարկվելով հաճախակի հալածանմների, որոնք ավելի սարսափառութու եւ արյունալի են եղել, ան Եվրո- պացիների կրածները (նա գրու էր 19-րդ դարի Վեցերին, եւ չեր կառող կանխատեսել ազիյ ա- հավուր կոսորածները): Նա զի- ստ, թե հայ ազգի հարատեսումը, արդյո՞ւ հարկ է բացարել երի- կական (ըստ Երա՛ «ռասայա- կան») առանձնահակուրյուն- երով, թե՝ դաշնական, ա- շխարհագրական եւ կրնական հանգանաններով: Բայց նի քան դարձ էր Երա համար, այս հին ժողովուրդը՝ հղարտ, ան- կուն եւ հավատարին իր դավա- նանին, որին ըստ արժանակույն զնահատվի Եվրոպայի գիտնա- կանների և բաղադրակիրք ա- հարակի կողմից: Եւ Յուրենանի այս ոգեւորությունն իր արտացո- լումը գտավ հետաքա հայագի- տական ուսումնասիրություննե- րում: Գերմանիայում, Ավստրիա- յում, Ֆրանսիայում, Պանիայում, Սորվեգիայում, Շվեյչարյում եւ մի քանի այլ Երկրներում (Դա- լաստանը, իհարկ Լավարանու- թանը իր ուրույն ավանդույթներն ունի):

Թարգմանությունը՝
բանասիրության թեկնածու
ԳՈՅԱՐ ՍՈՒՐԱՆԴՅԱՆԻ

18 -րդ դարի Երկրորդ կեսը հայ մժի նոր վերածննդի սկզբնաւորման ժամանակաշրջանն էր: Եւրոպայի հասարակական կենացքում տղի ունեցող մեծ տեղաշրջերը իրենց հեռաւոր արձագանքներն էին գտնում նաև Արևոտքի ժողովուրդների մօս: Այդ լեռաբեկության անմիջական հետևանքը հայ իրականացնեան մէջ լուսաւորական գործ ծավալումն էր նախ արտաքաշակի հայաւում կենտրոններում, աղա անի ու բռն Հայաստանում: Առեւրական յարաբերութիւնների աշխատացման ու զարգացման հետևանքով հայ

այլեւ զբաղել է գչչութեամբ՝ ընդօրինակելով, ճշգրտելով ու սրբարելով միջնադարեան հայկական առանձին, բացառիկ արժեքաւոր յութածնեներ:

Քեզմնաւոր է եղել Դոմիրի բարգմանչական գործութեամբ յատկապես իր գիտական աշխատանքների առաջին տասնամետակներում: այդ տարիներին դարսկերենից բարգմանել է 15-րդ դարի հեղինակ Արդու Ազիզ Արդուլուսիանա Թարթիզի «Բանալի աստեղաց» (1768 թ.), անանոն հենանակի «Գիր մեծագին եւ ուստուկան ական...» (1779 թ., տպագրած 1807 թ. Կոստանդնուպոլիս), իսկ յունակենից բարգմանել

սար Երկրայի բաների մեկնութեան համար գրչի կատարած աշխատանքի մասին Ղ. Ալիշանը գրել է: «Այսմ ոյտ արաւեալ դիրութեամ յանցելու դարու ծանօթ բանասերն եւ հմուտ հայութեն եւ ասճիկ լեզուաց (քոր, դարսիկ եւ արարացի), Գեղր Պալատացի արաւեալ եւ բան իշում կարի բաղուած եւ մեկնութիւն բարից, նշանակելով եւ զրութ եւ ուրեմ զարարացի կամ զպարակի յուղուցման նոցին»:³

Գեղր Դոմիրի կենացքում կարեւոր իրադարձութիւն է եղել 1781-82 թ. նաև ծանադարեարդութիւնը դրու Հայաստան, որ տեսակ էր 14 ամիս. նա եղել

Քարեւ Չուզասպեամ

Գեղր Դոմիր Պալատեցու կեանի եւ գործունելութեան սարեզրութիւնը *

(Համանուն անհիպ աշխատութեան առաջարանը)

Եւ սարեր ժողովուրդների միջև ստածուած սերտ սիրութեամբ նշանակ նրանց մշակութային փոխարքերութիւնների ծավալմանը: Հենց սրանով էլ դիմիրի բացատել այս հանգամանքը, որ հայ մեակոյքի խոռու կենտրոններում դրոցական գործը, այդ բռնու ու օսար կենունների դասաւանդունքը, նոր ու կայուն կիմերի վրա է դրում:

Լուսաւրական գործը լայն ծավալ է սանուն նաև Կոստանդնուպոլիսի հայկական համայնքում, բացտու են դրոցներ, տպագրում են իմբոնուրոյն ու բարգմանական աշխատութիւններ, գեղարվեստական երկեր:

Ժամանակի Պոլսահայ մասունց կեանի լաւագոյն ներկայացնութիւնները եր Գեղր Դոմիր Տր Ցովանինիստանը, յայնի Պալատեցի մականունով (1737-1811)¹, որը 18-րդ դարի Երկրորդ կետին մանկավարժական ու գիտարազման բռնու գործունելութիւն էր հայալի Կ. Պոլսում:

Միրայիտեղով բազմարի լեզուների Երայիցերեն, յանաւեն, լաշիներեն, արաբեն, լարվերեն, բուրերեն), Գեղր Դոմիրը ոչ միայն բարգմանութիւններ է կատարել այդ լեզուներից, դրանցից ունաց համար կազմել եւրականական ծեսնական կետերէն, բառաւաներ, գրել լամական ու ուստանական աշխատանքներուն մեծ շափով օգտելով օսար սկզբնադրիւներից,

«Բան՝ յարագ նաւադեսաց՝ գափուսան կոչեցելոյ...» (1769 թ.) եւ «Հայելի գրոց Հոմեռոսի, որ է արձակ լամութիւն Խիլականին» (1783 թ.) երկեր:

Գեղր Դոմիրի լամանագարական կարեւոր ուստանափարիւններից է «Գիր դամութեան արքայից Օսմանեան զարմին...» աշխատութիւնը:

Խնչուս յիշաւակել է նրա կենացքի Ա. Այվազեանը, Դոմիրը կազմել է նաև արաբերեն ու լամակերենի դպագրեր, արաբերենինը նկարագրած է Ղալաքիայի ծեսագրացուցակում (թ. 1833), իսկ լարվերենինը՝ հայանարար «Ոճ լարվերենինը հայանարար «Ոճ լարվերենինը հայուսից» (1810 թ.) անհիպ բառարանին կցած մերանութիւն է:²

Գեղր Դոմիրը հայ այս մասունականներից է եղել, որ շատ լայ զիտակել է հնագոյն հայերեն գրագրերի արժեքն ու նեանակուրինը մեծ ժողովութեան մեջ մասնակի հանաւ ու մասնակցել է դրանց փրկութեան աշխատանքին մեջ մշակութիւնի քիմական կամ կատարած բարդագութիւնները: Եւ այս բոլորից յետոյ նա դժոն է եղել իր կատարած աշխատանքից, որովհետեւ նիրական անձուու վիճակում է գտնել, այլապէս իր աշխատանքին կարող է այլ գիշ-ընդութեան կողմնական ներգրաւել եւ աւելի մեծ արդիւնուվ վերադառնալ տու:

18-րդ դարի վեցերեն Կոստանդնուպոլիսը մշակութային կարեւոր կենացք էր ոչ միայն բռնու ու հայ, այլև յոյն մասունականութեան համար, իսկ Գեղր Դոմիրը սեր սիրութեամ մէջ է եղել նրանց հետ, եւ օգտել է բռնքական ու յունական ծեսագրանութիւններից:

Առանկ սեր է եղել Դոմիրի յարաբերութիւնները Միխիրաւան միարանութեան հետ, չնայած 18-րդ դարի Երկրորդ կեսին Պոլսում կարողիկների մեջանամբ իշտող անհանդութեան անգամ քենամական վերաբերութիւնները: Առանկ սեր է եղել Դոմիրի գործութեամբ յատկապես անհանդութեան դարձել Եսէրիսու Կեսարացու «Քրնիկունի» («Ժամանակագրութեան») աշխատութեամբ միակ հայերեն բարգմանութեան օրինակը: Նրա ընդօրինակութեամբ է նաև լահուանել, իսկ Ղ. Ալիշանի աշխատափարիւնը հրատակութեամբ հրատարական կետերին հոչականը «Գիր վաստակոցը» (13-րդ դար): Այս Երկի փոխառեալ օ-

* Սոյն վերաբեր ներին «Երան-նամի» 4-րդ համարում տեխնիկական թիւրմացութեան հետևանուվ տպագրել է միայն յօդապի մի փոքր հասուած: Ներդուրիւն խնդրելով ընթերցողներից՝ այստեղ ներկայացնուած են յօդապի:

Այս աշխատանուում կիրառած է միջնեւ 1922 թ. Հայաստանում գործող դասական ուղղագրութիւնը: - նմք.

նեանների հետ, բարձր է զնահատել նրանց լուսառական-հայագիտական գործունեութիւնը, նրանց տեղեկ է դա- հել իր գիտական աշխատանքների ծագրելին, նրանց է վստակել իր բա- նասիրական աշխատանքների դաստիա- րութիւնը, փոխադարձաբար նրանցից սահմանով թէ բարյական բազալ- րակ եւ թէ նիրական օճանդակու- թիւն: Դա են վկայում Դոլիրի նամակ- ներում յաճախ յանդիմոր բարձր զնա- հատականներ Մխիթարեան միաբա- նութեան հասցեին: Մի ատիքով Դոլի- րը Խորենացու իր նոս գտնու գրչագրից բաղադրեն ու ուղարկում Վենետիկի եւ հարցնում, թէ արքի թէ նրանի կցանկա- նան այլ գրչագիրը ունենալ, որովհե- տեւ, գրու է նա, «Ճոր միայն եւ յիշա- ի արժանի վայելման այնովի սպո- գազիծ մատենագրութեանցն գերան- ծար նախնեացն մերց, եւ ձեր օր- եաւ Մխիթարեանն է՝ որ զնոցա- վասակն յարգէ եւ ի լոյս ած, վասն որոյ եւ զգենց մեծապէս ընորհակապ են նորա ի փառ իշեանց անդ ի յե- կինս, ուստի եւ մարդանք նոցին՝ որ վասն ձեր առ Աստուած՝ նոյատաւը է զարգացման ձերում Մխիթարեանն, որ ի շինութիւն Հայկազեան տոհմի կայ հաստատեալ, զոր հաստատն դա- հեսցէ Տեր ի խնամն իւր»⁴: 1784 թ. մա- յիսի 27-ին Հ. Ս. Ազնոնցի գրած նա- մակում կարդում ենք «Արդ մի կասի- ցիք ի զրցոյն, որ մեծ լուսառութիւն է ազգին մերց, և ձեզ առաեւ ես նիս ուրածանց՝ ընն այլ բազում մե- ծագործութիւնն, զորս ի վերջին ժա- մանակս արարիք, եւ զեկուն մն յոթին կանգնեցիք, եւ զվասակու աշխատու- թեան ընթիր արանցն Հայոց՝ արդինա- ցուցիք, եւ զիայկական լեզուն լին կա- ստելագործեցիք»⁵: Մխիթարեաններն էլ իշենց հերթին բարձր են զնահատել մելուազան բանասէրի աշխատանքները և միշտ դաշտասական են եղել նրան օժանդակելու, մի ատիքով Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան արքա-

հայր Ստեփանոս Վ. Ազնաբը Դոմինին
յած իր նամակներից մէկում յետեալ
զնահատական է տիել նրա գործունեու-
թեանը. «Թէյէտ եւեօֆ անձանօք ի
միմեանց, այլ սիրով հոգոյն զօդեալք
ընդ միմեան: Եւ ի ձեռն պարզադե-
սաց մերոյ գովելի հանդիսացեալ ձեր
ի մեզ, անմոռաց ունիմ ի Մաք զիշեա-
սկսկ սիրելոյն բժիշ դանձանօֆ ան-
ջինջ արձագարեան զանուն ձեր ի
կարգ բարեսէր երախտաւորաց միարա-
պրեան մերոյ, որոյ դայձառութեան
եւ յառաջարկման զարգանալը՝ մասին
վափառող եւ խնդամին բերեցնեց հա-
ւատաշ ճանաչեալք զնունի ու յոց-
սակարն օր լուս օրէ փուրացան եւ
վաստակակից՝ անտարակոյս մօտ հա-
ւատամ եւ սղասանմ ժամանել զԱզնու-
թինոց»⁶:

Գեղաց Դամիրի աշխատութիւնների ու
քարգմանութիւնների ձեռագերը զետևա
իր կենացնութեան օրով ուսւաղութեան
են արժանացել եւ յաճախ են ընդօրի-
նակել. դրանցից մի բանիսը ներկա-
յունս դահում է հայկական swarpե

ծեռագրամներում, իսկ հետևալուները տղագրութեան են արժանացել միայն նրա կեանքի վերջին արիմներին եւ հետմահու Կոստանդնուպոլիսում, Պողոս Արքականի տուարանում:

1. «Գիրք առակաց Սողոմոնի որդույ Դաթի», 1806.

2. Աղարիդոս Սարկաւազ, Բացարութիւն յորդուրական գլխոցն, 1806.

3. «Գիրք մեծագին եւ լատուական ականց...», 1807.

4. Գրիգոր Նարեկացի, «Գիրք աղօթից», 1907.

5. «Բարագան դասիկերես ըստ կարգի հայկական այրութեանց»՝ Գեղրդակի գլուխ զործոցը, լոյս է տեսնել փոքրինչ աւելի ուշ, 1826 թ., նախորդ Պօլոս Արագեամի տպարանում, Տիգրանական Ցակը Քելետիի ջանեմառվ և Պեղծեան Ցարութիւն ամիրայի միջոցներով:

Գերգ Դայիրի այս գրեթե լոյս ընծայումը Պօղոս Արաբեանի սղարանից ենթարկե է այսիս, որ Արաբեան սղարանաէր-հրատարակիչը քարձ է զնահատէ անխոնջ գիտնականի գրքի արգագիրները եւ դիմորիդները է ստեղծելու որանց հրատարակման համար:

Իհարկեց դարավետեն-իհայերէն բառաւ-
րաններ ծեռազիր վիճակում եղի են և
Դոյթիք շատ առաջ, զեռնա խորը միջ-
նակարում, երբ Հայստանի դպրանց-
ւերում յունատէնի և արաքենի հետ
մէկտեղ լասաւանական էր նաև դար-
ւերէնք: Անհրաժե՞ս է նեղ, որ մեզ ծա-
նօթ միջնադարեան այդ բառաւրաննե-
րից և ոչ մէկը Դոյթիք աշխատանիք ոչ
ծավալը, ոչ գիտական բառը մակար-
դան ու հարստութիւնը չի ունեցել:

Դպրի բառարանը հրատակվելու օրանից մինչև այսօ ամենութեաւուն է օգտագործել: Դա գրական այնոնք մի կարող է, որից դեռևս այս երկար ժամանակ կարող են օգտել եւ դարսկելու ուսումնաասիրող հայ սկզբակը, եւ ազգագրագէտն ու բանագէտը, եւ լեզվաբնան ու գրականացէտը: «Գեղոց Դպրի դարսկելեան բառարանը գնահատելի է յակատէս նրանով,- գրել է մեծանուն լեզվաբնան Հրաշեայ Աճատեանը (1876-1953),- որ զուս դարսիկ բառերի հասաքածոյ է ներկայացնում, չկան այնտեղ այն հազարաւոր եւ ճասանք բոլոր բառերը, որոնցով

սիրում են այժմ դարսիկներն իրենց գեղեցիկ լեզուն աղականել»⁸:

Դիլիթի այս բառաւանը հայ թօւկա-
գիտութեան ժեսանկիւնից զնահատելով,
վաստակաւս sofs. Վահրամ Մողրո-
մեանը (1858-1942) գրել է. «Այս բառա-
ւանը լի է հայ թօւկական և բասա-
կան սխանչելի բառերվ, զորս մեծա-
գոյն ճամանք ինքը կերտած է»:⁹ Նա
անդրդասարձել է նաեւ Պալատեցու
բարգմանած «Գիրք ականցին». «Այս
գիրքը կը խօսի դասուական խորեմ
մարդու զգայրանիներուն վրայ ունե-
ցած բարերար ազդեցութիւններուն մա-
սին, քեզ այսօր թօւկական ժեսան-
կով նշանակութիւն եւ կարտուրութիւն
չունի այն, բայց իբրեւ հայերէն
գրուած, կը դարտնակէ ախտաբանա-
կան ընիշը բառեր, զորս կրնանք երեսն
օգտագործել թօւկութեան վրայ հայ լե-
զուով բան մը գրել ուզած ժամանա-
կին:

Բայց ամենին լայ գործը զոր Գեղրգ
Պալարեցի դարձեած է հայ թժէկու-
թեան, Սիմեոն Մազմառովի «Հաղազու
զօրութեան կերկեաց» ընդառակ եր-
կասիրութիւնն է, զոր յունատէն բարզ-
մանած է 1783ին հներթազոյն գրաքա-
րով։ Մեանդի հասոր մըն է աս, ունի
հայերէն թժէկական գեղեցիկ ասու-
թիւններ, որոնք կը յայսնեն ոչ միայն
Պալատեցիին բաց լեզուազիտուրինը,
այլև անոր զիտաւուր խոր հմտութի-
նը»¹⁰։

«Գեղրդ Դարի լարսկերէն հայերէն բառաւանը՝ գել է դրսահայ անանի մատուրական Պետրոս Կարապետեանը (1871-1937), իշխան կատարեալ աշխասասիրութիւն մըն է կարելի է ըստի, մանաւանի դար մը առաջուան ոստումնական վիճակը նկատողութեան առնելով և ինչողէն նաև իր ժամակին մէջ եզական է կիսանիք ըստի, անին ան ոչ միայն մէջ մէջ, այլև բուրժուատու մէջ զոյտիւն չունի նմանօրինակ եւկալիպտիւն մը, ուրեմն մնեազոյն դաշտից դժու է ընծայել այս բազմահնուս դայլագիին»¹¹:

«Գեւորգ Դղիքը մեր մշակոյթի դասմուրեան մէջ, զրկ է հայ բառարանագրութեան դասմուրեան աջազիսակ Գասպար Գասպարեանը (1901-1981), յայսնի է և կմնայ իր դարսվերեն հայութեան բառարանով, որն իր բարգմանուրեամբ, մեկնութիւնների ճշութեամբ, եւրականական ճիշտ կառուցածքով, դասմական, աշխարհագրական լայն տեղեկութիւններով հանդիսանում է հայ բառարանային, հայ լեզվաբանութեան, հայագիտութեան արժեքավայրեական մասնաւորութեան¹²».

Գեղր Դմիրի Պարսկերն-հայերն
հոյակաղ բառաւանք, փասօրն փա-
կելով ին ու միջին դարերի հայ Եւ ի-
րանական ժողովուրցների գրական ու
Նշակորային կաթերի դասնութիւնը,
միաժամանակ նոր փոխյաւաբերու-
թիւնների սկիզբ դարձա, իսկ ինքը
Գեղր Դմիր Պալատեցին, բայսի իս-
կական առունով, հայ արեւելագիտո-
թեան իհմնադիր երաւ:

19-րդ դարի կեսերից սկսած Գեղրգ Դոմիր Պալատեզու անունը հայ մշա-

կոյրի դասմութեան մէջ սկսել է յիշա-
սակիել խորին յարգանքով ու ակնա-
ծանքով: «Դասագիր ազգային դաս-
մութեան» ծեռնարկի (Ա. Պոլիս, 1862) հեղինակ Ստեփան Փափազեանցը (?-
1888) ազգի երախսանոր երեւելի վար-
ժամդեսների շարքում առաջինը յիշա-
սկում է Գևորգ Դամբիրն՝ նեւով բազ-
մարի օսար լեզուների նրա խմացու-
թինն ու նրա «Պարսկերէն-հայերէն»
բառարանը:

Գեղր Դմիր Պալատեցու կեանիք
ու զործունէութեան մասին առաջին
ամբողջական աշխատանքը դատկա-
նում է դրսահայ անտանի մատորա-
կան Արքահամ Այվազեանին, որը իր
«Ծար հայ կենապդրութանց» աշխա-
տիքան Ա. Մրակոն (Ա. Պոլս, 1893
թ.) աշխատել է ի մի ըերեւ մինչև 19-րդ
դարի վեցերես հասած երա վերաբե-
րեալ գրոյնները, ինչպէս նաև Պոլսի
զանազան գրադարաններում ու մաս-
նաւոր անձանց հասանածներում դահ-
տու Դմիրի տղազիր ու անիմ աշխա-
տիքինների մասին տեղեկութիւնները,
որոնք իմանականում հաւասի են և
վեր են հանում հայ մեծանուն բանա-
սրի վասակը:

Հայ բանապիրեան համար կարեւուր նորոյք համախացաւ Վենետիկի Մշխարեան մատենադարանու ղահուղարքի ճեռագրերի վերաբերեալ 1957 թ. «Բազմապէտում» իրադարակուած Հ. Արիստակես Մանուկեանի կազմած մատենագիտութիւնը:

Դոյրագիտութեան բնագաւառում
ծանրակիու աշխատանք է Հ. Սահակ
Շնենձնեանի «Գեղր Դոյր Տր Յով-
հաննիսեան (Պալատեցի» և Մխիթա-
րեանները» տառմանայրութիւնը¹³: Այս-
տեղ հրադարակած Դոյրի նամակնե-
րը, հասցեազրած Վենետիկի Մխիթա-
րեան հայրենին, բացայատում են այն
խորին համակրանքն ու ակնածակը,
որ զիսնականը տածել է հանդեղ Մխի-
թարեան միաբանութիւնն ու նրանց
հայրենաներ զործունեութիւնը, ինչպէս
նաև Մխիթարեանների փոխադարձ
յարօպի վերաբերութիւնն ու հղատարու-
թիւնը դդում ներհուն ու բազմաբերուն
բանասիւրը: Դոյրի նամակները միա-
ժամանակ հիանալի արտացոլում են
ժամանակի հայ բանասիրութեան
բարձր նշանութեան նակարդակը և
գրական ու լամական մեծ արժեք են
ներկայացնում:

Գեղր Դոյթի կենապրականը հետազօտելու համար կարենու աւանդ է դոլսահայ անտառի բանասէր Գեղր Բանդրովճեանի՝ «Սատենազիուրին Պալատեցի Գեղր Դոյթ Տր Յովիան-նեսեանի» մանրակրկիս աշխատանքը, որը որդու յաւելած կցւած է Հ. Ս. Շեմենեանի Վերյիշեալ գրքին (էջ 121-127):

Վաստակաւութեանը, (1912-1983) Մաշտոց
Մանագական մատենադարձութեան յայտնաբերելով
Գեղագ Դոլիդ անհիդ բարգմանութիւն-
ներից մէկը՝ Հռոմեակի Խիսկանի ար-
ձակ ասրբեակը, եւ այս առիջով ի նո-
տու ծանօթանապով Դոլիդի գործունելու-
թեանը, գրե է. «Գեղագ Դոլիդ այս ան-

չափելի աշխատասկրութեան ամենա-
հզօր զործօճ եղել է նրա անհոգ սեր՝
դժոխի իր ժողովուրդը, նրա մեծահա-
րուս նշակոյքը եւ ազատութիւնը»¹⁴:
Իսկ Յակոբ Սիրունին (1890-1973) նրան
համարել է 18-րդ դարի հայ նոր
վերելիքի նախակարապետներից: «ԺԸ
դարը մեզ սկզ էր երկու նախակարա-
պետներ հայ նոր վերելիքին համար,
Պայտասա Դմիտրին ու Գեորգ Պայտա-
ցին, որոնք Վլոյնի և Նավեանի դարը
կօժտեն նոր հնարատութիւններով ա-
րեմանահայ նոր վերածննիդի մեջ բա-
յին պատճառ»¹⁵.

Հայ մշակոյիր իին ու նոր անանի
Եւրկայացողիչների կեանիքը ու գործու-
նելութեան էաս ու էաս էջեր յայսնի
դաստաններկ անձանոր են մնացել:
19-րդ դարից սկսած հայ բանասիրու-
թինը աշխատել է իր կարելին անել
այս բացը լրացնելու համար. գրել են
համառօս եւ ընդարձակ կենացրա-
կաններ. առանձին ժողովածուներում
ու սարեցնյերում, զրականութեան
դաստիիններում համառօսակի Եւ-
կայացել են երանց դիմադաշինները,
իսկ վերջին տասնամեսակներում փորձեր
են արել գրականագիտական նոր ժե-

սակով՝ առանձին գրծիշների կեանի ու գրծութեան աւելցութիւններով, աւելի մասնաս ու փաստացի վերականցել երան կեանի ուղին։ Նման աշխատանքների լու աւանդներ կան ուս գրականագիտութեան մէջ, իսկ մեկ նօս առաջին հանգույեալ գրականցէն Արամ Ինձիկեանն էր, որի ջաներով կազմնեց «Միեայէ Նարպան-դեանի կեանի» ու գրական գրծութեան աւելցութիւնը» (լոյս է տեսել 1954 թ.՝ Նալբանդեանի ծննդեան 125-ամեակի առին)։ Դրան յաջորդեցին մի բանի հնամատող աշխատանքներ։⁶

Զենանոլիս լիճերով ու միջնադաշտու աշխատանքներ:

Զենանոլիս լիճերով ու միջնադաշտու բազմապատճեն հայագէտ-արեւելագէտ Գեղր Դոյիր Պալատեցոյ կեանքի ու զործունելութեան արեգորութեան կազմութեանը, աշխատասիրող նոյասակ է ունեցել մեզ հասած սույն փասերի հիման վրա արի առ ասի, իսկ հնարաւորութեան գեղբան նաև օրի օրին հիսկոյ հայ անիսոնց բանասէրի կենսագրութիւնը՝ համոզած, որ առաջակայում մեր մշակոյթի հետազոտնելու նոր փասերով ու տեսանելով կիամարեն ու կիարացեն մեծանուն գիտնականի կեանքի անծանօթ էօթու:

Գեղրդ Դոյլի Պալատեցու սոյն աս-
րեգորիինը կազմելու աշխատանքնե-
րին մեծաղեա նորասեց Մխիթարեան
միաբանորթեան հրաւորով 1989 թ. ա-
նանդ Վենետիկի, Ս. Ղազար, կատարած
մեր այցելութիւնը, որտեղ մենք կար-
դացանք ի մոտոյ օփենորդ Գեղրդ Դոյլի-
ի հարուս ժառանգորթեանը, և ձե-
ռազդեթի իհման վրայ մանրամասնո-
րեն սոսպելու երկրայի ևս տեղեր,
ճշգրտելու անհրաժեշտ ձևագրակիցա-
կան տեսալներ, այսպէս որ եթէ ա-
ռանձին մանը փաստը սոյն ասրե-
գորյան մէջ շնամընկեն այլ աղ-
թիւնների տեսալներին, ապա դրանք
ոլոք է մեր ճշգրտումների արդինքը

հԱՅՈՐԵԼ:

Այստեղ հարկ ենք համարում մեր
խորին ընդհակալութիւնը յայտնի Վե-
նետիկի Միփրատեան միաբանութեան
առաջնորդ յարգարժան Հ. Ներսէս Ներ-
սէսեանին, մատենադարանի դասա-
խանատու Հ. Սահակ Շեմենմեանին,
ինչպէս նաև հ. Պոլկաս Ֆոկիեանին,
Վենետիկ գՏնած օրերին մեր նկատ-
մամբ ցուցաբերած հոգաշարութեան ու
օժանդակութեան համար:

Ծանոթագրութիւններ

1. Մինչեւ վերջերս գրականութեան մէջ Գեորգ Դոյթիր մահաւան թականը 1812-ն է համարւել, որ իրականում նոր տաղանագրում յիշատակած հայկական թականութեան ԱՄԿԱ-ի վրայ 551 տարւայ դարզգագոյն յաւելման արդինք է: Յայր Միթայել Չամչեանի նամակի հրադարակումը (Տե՛ս 3. Եռմեմեան, Գեորգ Գոյիր Տեր Յովհաննիսը, Վենետիկ-Սուլը Ղազար, 1984, էջ 61) օգարտում է այն 1811 նոյեմբերի 23, որ նոյնու ընկանում է հայկական ԱՄԿԱ թականի մէց:
  2. Վենետիկի Միթրարեան մատենադարան, ձեռ. 793, էջ 111-221:
  3. Դ. Ալիսան, Գիրք վաստակոց: Տե՛ս «Քամպակտ», 1877, էջ 198:
  4. Յ. Ս. Եռմեմեան, Գեորգ Դոյթիր Տր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) և Միթրարեանները, Վենետիկ-Սուլը Ղազար, 1984, էջ 77:
  5. Անը, էջ 96:
  6. Ա. Այվազեան, Շար հայ կենսագրութեանց, հ. Ա, Կ. Պոլիս, էջ 70-71:
  7. Գեորգ Դոյթիր, Բառարան դարսկերտն..., Կ. Պոլիս, 1826, էջ Է:
  8. Տե՛ս Գարեգին Ռի. Կիրակոսեան, Բառարան դարսկերտն-հայերէն, Զուլա-Սպահան, 1933, Յ. Աճառեանի «Յառաջաբան», էջ VIII:
  9. Տե՛ս Սելզոն Ասասուր, Երեմարեան դասմութիւն Ս. Յեթսակապետ Եկեղեցւոյ Պալատը (1627-1931), Կ. Պոլիս, 1931, էջ 205:
  10. Անը., էջ 206:
  11. Անը., էջ 221-222:
  12. Գ. Գասպարեան, Յայ բառարանագրութեան դասմութիւն, Երեւան, 1968, էջ 167:
  13. «Քամպակտ», 1982, թթ. 12, 3-4: Նոյնը առանձին գրքով՝ Վենետիկ-Սուլը Ղազար, 1984:
  14. «Գրական թերթ», Երեւան, 1965, սեռմ. 24:
  15. «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1972, թ. 10, էջ 77:
  16. Խ. Սամէլէեան, Կոմիտասի կեանից եւ գործունեութեան տարեգրութիւն: «ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐԱԵԱ», 1969, թ. 10-ից մինչեւ 1975, թ. 9: Ա. Ս. Շարութեան, Դանիէլ Վարուժանի կեանից եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն, Երեւան, 1984: Սուլը Շ. Վանեցի, Վազգէն առաջին կարողիկոս ամենայն հայոց: Դամաօս տարեգրութիւն (1908-1955), էջմիածին, 1986: ■

Գիւերգությունը արաբական գրականության մեջ

Գալիսինք չե, որ մուսուլմանությունը խսիլ արգելում է ողելից ընդունելությունը: Հակառակ դրան, արար եւ այլազգի մուսուլման բանասէղներուր հիմ ժամանակներից մինչեւ մեր օրեր շարունակում են գովերգել զինին: Այդ երեսույթը վաղուց ի վեր դարձել է գրականագետների ուսուղության առարկան: Դեռ միջնադարում երեսան են եկեղեց անբրոդիաներ, որտեղ ընդդրկվել են սարքեր ժամանակաշրջաններում զինուն նիդրված բանաստեղծություններ: Օրինակ՝ Իբրահիմ Իբրահիմ ալ-Կասիմ Խ լորում կազմել է վերոհիշյալ քեմայով արար բանաստեղծների շափածությունների ժողովածու, չնորանալով անդրդառնալ հեղինակների կենսագործությանը: Իբրահիմ իրն ալ-Կասիմի աշխատությունը ինը հարյուր տարի մնաց ճեղագիր վիճակում և միայն 1976 թ. լույս ընծայվեց Խորհրդական:

Գինու թեման զգայի տեղ է գրակում արարական որեւ-
ջապատճեց: Գրականագետները
սարբեր կերպ են դասձառա-
քանում այդ թեմատիկայի
գոյուրյունը մուտքվածա-
կան գրականուրյան մեջ: Այսուհենիցեր ոչ բոլոր խոն-
դիրներն են ցարդ լուսարա-
կած: Մասնակուրադիտն ու-
սումնասիրված չեն այդ երե-
ւոյքի ընկերային-հասարա-
կական և փիլիսոփայական
կորդմերը: Անդասահման են
մնացել նաև դուետիկ երեա-
կայուրյան և ի իրականու-
թյան փոխհարթերություն-
ները: Համեմատորյան զու-
գահետներ չեն անցկացվել
այլ ժողովուրդների դրեգի-
յի հետ: Զկա սուֆիական
հնարեգուրյան միահետանի
զմահանականը, հնարեգու-
րյուն, ուր զինին հսկելու է
զայիս նախ և առաջ որ-
դուն խորհրդանիք: Ի վեցող,
ընդհանրադիտ բացակայում
է «զիներգուրյան» (արար-
աւումիրիյա), որին առան-
ձին գրական ժանրի, զար-
գացման դասմուրյան ու-
սումնասիրությունը:

Իսլամի տարածման նախօտելին դրեզիքան արարական մշակույթի կարևոր բաղադրաման էր եւ գինու քեցման դրեզիքայում մեծ տեղ էր գրավում. բեղդիների նախարած զվարությունները խնջույքներն ու ճաւելերույթներն էին: Հատկանիւսական նախարած զվարությունների հայտնի երգիչ Ալ-Աւազանի կյանքի որոշ փաստերը Մինչեւ մուսուլմանություն ընդունելը նա ժրիստոնություն էր զավանում, զրադաշտություն էր գինեգրությամբ եղանակ: Հր խաղաքի գինու առեւտությունը զարգող վաճառականների առեւտրական միջնորդն էր: Կարելի է եղականնեն, որ այս խաղաքինչյուն բանաստեղծությունները առեւտրությունահատուկ գովազդի դեմք էին կատարում: Գինու վաճառվում էր բարձր զներով եւ այս բեղդինները, որոնք սրբում էին գինուն, կորցնում էին իրենց ուժեցվածքը Բերդին բանաստեղծ Թարազա կա իրն ալ-Արդը կտարկեց եւ իր ցեղից գինու չարա- շահման դասճառով՝

**Ես խիս շատ էի խմում,
արքենում,
Դարսությունն ծախսում
ու վասնում,
Այդ վարժին համար ինձ
անարգեցին,
Դանց անդեսք մի
ուղարկում վանդեցին:**

Իսլամի հակառակության
յին ուղղվածությունն ունի

իր բացատելի դաշտաները Գինու կրտպակները եւ օդու գործարանները հիմնականում զանվոր էին հրեաների եւ քիչսոնյանների ճեռում Սուսպահանական կրոնը ձրգում էր արգելել քննիչների շահազործումը այլակրոնների կողմից: Ղուրանում նըշ ված է, որ հյուսիսից եկած աղնաւրականները գրադկերպ զինեգործորյանք մնծ եկամուսներ էին ստանում: Իսկամբը արգելեց զինու օգտագործումն ու վաճառքը, սակայն ոչ բոլոր մուսուլմանները ենթարկվեցին այդ արգելքին: Համենայն դեպքու, նախախամական արաբների «զինենոլորժութեանը» որուակիրուեն նոյաստեց «Գինու բնաւերգործյանը» դահլուանանակը:

«Գինու բնաւերգործյունը» որու առողջութեան արտահայտում է բանաստեղի բողոքը կրոնական կարգերի դեմ, եւ զինու զովերգումը կարգած էր կրոնի նկամամբ մաս թերահավաս վերաբերութիւնի հետ:

Օճախական է այս համար առաջարկ կատարելու համար այս պահի վերաբերյալ:

Օմայանների օրով աղբուժ
ել ստեղծազորդում էր նաև
հայունի քրիստոնյա արար քա-
նաստղը ալ-Ազրակը: Հետա-
զոտողները ընդգծում են քա-
նաստեղի հակակրննական
տաճարություններն ու պա-
տամադրություններ:

Չեմ դաիի ես ծոն...
 Ռամազան ամսին,
 Մատաղի մսին մոտիկ
     չեմ գնա.
 Չեմ արթնան ես
     վաղ լուսաբացին,
 Չեմ ասի՞ եղբայր,
     աղորդի գնա,
 Այլ կըմտեմ թանձը ու
     անուս գինին:
 Նրանով խոցված կընկնեմ
     ես գետնին:

«Գինու բնաւերգության» ժանրի հայսնի ներկայացուցիչներից է Արմ Նուվասը: Բանասեղը զինու օգնությամբ փորձում է բերլանցնել իր վիճեն ու հոգու ցափը: Գինին նրա համար միշտոց է վերանալու անհրադույթը իրականությունիցից, վեր կանգնելու առօրյա մանր ու անցողիկ հոգսերից եւ հաղորդակցմենու հոգու վեհ զաղափարին:

Արու Նովապը բացա-
հայտուեն դուրս է զալիս
կրոնական կանոնների դեմ:
Նրա բնաւերգությունը ազա-
տափրայան, հզոր ծերա-
զատվածության, կենսափ-
րայան զովերություն է:

Հետազայում, սակայն,
«զիներգործունը», զինու
զմին ու ներդրումը դառ-
նում են հատկանեական
սովորական գրականության
հաճար; Դիմին սկսում է
հանդես զալ որդես սխանչե-
լի սիրո խորհրդանիք: Ուս
միջնադարի սովորական
դուռքիայի ներկայացուցիչ,
սիրիացի Արք ալ-Ղասի
ան-Նաբրուլուսին (1641-1731
թթ.) ուրախություն ու ասա-
փառաջին սեր է փնտեսում ա-
նաւարտ զինու մեջ: Եօմար-
սությունը ճանաչելուն օգ-
նող բանց այլ խմինին ըմ-
պերու ձգտումն այնքան մնջ
է, որ հաճախ սիշորում է
մարդու անցկել:

Գինու թեման գրականության մեջ առնչվում է հասարակական հարցերի հետ։ Գինու գովերգումը խալածական դրենքի աշխայում բռնորդ խորհրդանշ է աշխարհիկ կենելման և կեղծ բարեպատճեւան ռեմ։

Հայ արեւելյազեսների բնբառութեակիներուն

1. Նոր դիվանի անհրաժեշտությունը

უქანას ხრამულობები
ანთრადცესირეკინტ ქავა-
ლან ხასიათგაბ ს. ჭავა-
ნ არარახან აზანავრო-
ებინნებე აცხარები ხას-
ტ ქერქი უქანას ხრა-
მული ურთეს კლინი-
კინი 1953—1954; F. W.
König. Handbuch der
chaldischen Inschriften. Graz,

սիրության շատ հարցերի նորովի մեկնարանները համար:

Ուրարտական արձանա-
գրոյրյունների նոր դիվանում
միաժամանակ աճրոջական
ծևող եւրեկայացված են ու-
րարտա-հայկական բառապա-
տշարյան, ինչըլու նաև Տե-
ղանունների ու ցեղանունների
բնիշանրությունները, որոնք
նոր ենուանկարներ են ստեղ-
ծում հայ ժողովրդի կազմա-
փրձան ցրամի դաստիրխան

ნარანიურებისთვის სი და
ჰანგმომისთვის ჩანაცამასთ-
რებ ფასარელყად სი კომი-
სარანისა: სტანტები ქრეა-
ჲანგმომისთვის ძალაშია წ-
ლიც იხმოენი ხასიათი სი ა-
თონას ათვალისწილ სი-
მუშავე ერთ ერთ სი ათვალი-
რას ჩანაცამასთვის სი და
ჰანგმომისთვის ჩანაცამასთ-
რებ ფასარელყად სი კომი-
სარანისა: სტანტები ქრეა-
ჲანგმომისთვის ძალაშია წ-
ლიც იხმოენი ხასიათი სი ა-
თონას ათვალისწილ სი-
მუშავე ერთ ერთ სი ათვალი-
რას ჩანაცამასთვის სი და
ჰანგმომისთვის ჩანაცამასთ-
რებ ფასარელყად სი კომი-
სარანისა:

րը, որոնց մասին մասնագիտական գրականության մեջ սովոր տեղեկություն կա, սպառակային տեսքություն պայման հրաշարական չեն, ենդ չեն գտնվություն:

3. Þur þú spáða miðstíð

ա) Հեղինակը Արգեսի Ի-ի
Խորխույան տարեգրույան
մեջ բացահայտել է ՏԵՐՄԻՒԹԻՒՆ
ուր բայի առկայությունը, որն
արտահայտված է անցողական

Դիվան Ուրարտական սելլագիր արձանագրությունների

1955-1957) մեզ բաժանում է զգալի ժամանակահատված՝ համարյա չորս տասնամյակ:

Հետեւարա, անցած եկա-
րաւել ժամանակամիջոցում
կուտակվել են հսկայական
բանակի նոր արժեքափր նյո-
թեր, որոնց հրատարակություն-
ները ցված են աշխարհի
արքեր Երկների զանազան
գիտական դպրերական մեջ-
ում։ Ուստի հրատարակաված
նոր արձանագրությունների
փաստական նյութը մասշենի-
չէ գիտական լայն ցշաննե-
րին։

Բացի այդ, հրատարկած նոր արձանագրությունները հնարավորություն են ընձեռելի նոր ընթեցումների ու մեկնաբանությունների ոչ միայն նրանց հրադարակողներին, այլև բազում այլ հետազոտողների, այդ թվում սույն դիմանքի հեղինակին: Այդ հետազոտությունները եւս ցրված են աշրեւ Երկրների բազմաթիվ գիտական ամսագրերում ու ժողովածուներում: Հիշյան հանգամանքը եւս գիտական լայն ցանցներին հետարակություն չի ընձեռում բայց մենայնի օգսվելու ուրաքանչյուրացման արդի նվաճումներից:

Դրան դեմք է ավելացնել
այս կարենոր փասթը, որ հրա-
ստակուրյան ղատրասված
նոր դիվանում հեղինակի
կողմից առաջարկված են
նաև վաղող հայտնի արձա-
նագրությունների տեսքսերի
զգալի բիոլ նոր ընթերցում
են, մեկնարանուրյուններ են
վերականգնումներ: Այդիսի հ
ճշգրտումները լայն հեռա-
վկաններ են ստեղծում Ուրա-
սուի ղամբուրյան և բանա-

ՀՅ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտը ռուսերեն լեզվով հրատարակության է ղաքաբել իր առաջատար գիտաշխատող, դաս. գիտ. դոկտոր, դրոֆեսոր Նիկոլայ Չարությունանի «Դիվան ուրարտական սեղագիր արձանագրությունների» Երևանու աշխատությունը: Ըստ ամենամի կարևոր համարելի նոր դիվանի նախակությունը հայ ժողովրդի կազմավորման շշանի ղատնության ուսումնասիրության համար, «Երան-նամիկի» խմբագրությունը նորարարակահամար գտավ ընթերցողին նախօրին փորձիչատե կրնկրե ղատկեացում տպացած անհրաժեշտության, սկզբունքների և որու բազմաբնույթ գիտական արդյունքների մասին:

մի շարժ կարելուրագոյն հարցերի համոզիչ լուսաբանման համար:

2. Գիվանը կազմելու սկզբունքները

Դիմանք կազմելու ժամանակ հեղինակը կրկին ընթեռ ցել է, գիտական տառապարձև մաս ենթարկել եւ բարգմանեալուուր հայսնի ուրարտական սեղազիր տեսքուր:

Նոր ընթերցումները, մեկ

վաների, դեւեմբնայիկների (որոշների) և զաղափառերի անվանացանկերը հրատակվելիք աշխատուրյան նեցուած էն առանձին։ Բացի այդ, առանձնացված էն նաև ուրարտական ժեստերի բառապատճերի, անձնանունների և դիցանունների ժեստերի և ցեղանունների անվանացանկերը։

Առաջարկվող նոր դիմա-
նում արձանագրությունների
տողերը հիշատակվում են
նաև բարգմանուրյուններում,
այն դեմքում, երբ մյուս հայ-
նի դիմանելուն տղերը ար-
տահայտվում են սակ զիսա-
կան աստղադրություններում
ևս տեսնեն բարգմանու-
թյուններում հեղինակը զանա-
ցել է հանապետին չափ հա-
կասարին մնալ ուրաքանչե-
լեզվի աւասիուսական կա-
նոններին:

Արձանագրությունները դի
վաստի դասավորված են ժա-
մանակացրական կարգով
ըստ արձանագրությունները
կազմող բազավորենի կառա-
վարման, իսկ վերջուն բեր-
փած են անհայտ դաշկանե-
լության դաշկասափոր տեխնի-
ք:

Այս արձանագրություններ

բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի I դեմքով: Մինչ այժմ մասնագիտական գրականության մեջ *տեսութիւն* նաև սրբություն «Երկիր» զաղափառացիր սխալմամբ իրեն դեմքնաշիպ վերացրվել է հիշյալ բային և այն անհարկի համարվել Երկանուն:

բ) Արգիշտի Լի Սարդիամի-
չի արձանագրության Աըսո-
խինին անցյալով մասնագի-
տական գրականության մեջ
ամենա հաճարվել է բաղա-
դանուն: Սակայն նոր դիվանի
հեղինակը կոնկրետ փաստակ-
ներով ցույց է տալիս, որ այն
ցեղանուն է, քանի որ երկու
դեմքում էլ օծված է ցեղան-
վան դետրանինաշխովու:

զ) Կարմիր ըլուրի կավե բռնվայի եւ կավե սալիկներից մեկի զլանածե կօնիքի դրութեների վրա նոր դիվանի հեղինակը պարագին անզամ ընթեցել է «Ռուսա, Ռուսայի որդի»։ Այդիսով, զիտական շշանառության մեջ է դրվել ուրացական նոր քազակության Վասիլ Միկայել Ռուսա IV-ը։ Մինչ այդ, նրա փոխարեն, Ուրացուի վեցին կառավարիչ է սխալմամբ հանձնվել Ռուսա III-ը (Երեսնայի որդին), որը, սակայն, եղել է նորագոյն Ռուսա IV-ի հայր։

խույղա մարդ ընթերցումը
դարձադիս անհմաս է դար-
ձել:

Ե) Վերտիկալ կավե սալիկի վրա դիվանում ընթեցված է նաև սա-խա-ա՛-քունի անցողական նոր բայր, որը կազմված է սախ բայրամասին առք լրացնողի ենկիշտիկ հիմքի հավելումներով։ Այս բայր նախկին իր-խամա-քունի մխալ ընթեցնոր արգամի է սա և ա՛ պանկազերի ո ճիշ ընկալման, որով համադրասախանարար որու նմանություն ունեն իր և մա նշաններին։ Ի միջի այլոց, բացի մնացած հանգամանեներից, իրխամաք բայրամար իրեն չի արդարացնում նաև իր նկատելի ննծությամբ, քանի որ ուշարենենի բայրամաները սովորաբար կազմված են երկու կամ երեք հնչյուններից (չիսպամ բացառիկ դեմքերում առկա է նաև մեկ հնչյուն)։

զ) Բացի այդ, զայի հետարկություն է ներկայացնում Սիերի դրան դաշտավայրում արձանագրության մեջ բացահայտված «ծով» դեսերմինատիվի միակ հիշատակությունը ուրարտական արձանագրություններում ընդհանրապես։ Սեղազիր տեսքում դրանով, բնակարար, օժանական տեսքում արձանագրությունը պարունակում է մեջին առաջարկություն՝ այն ընթերցվել է իրեն «ասված», որը, ինչպես տեսնում եմ, ոչ մի կապ չունի «ծով» բարի հետ։ Ի միջին այլուր, բյուրժմացությունը տեղի է ունեցել այն դրամագործությունով, որ եռանու մասնակի տուժման հետևանքով մասնակտություն է կատարվել են նրա սուսկ մի մասը՝ վերին եղրի սեղախունումը, որը ինչ-որ մասնակի նմանություն ունի «ասված» դեսերմինատիվի հետ։

Ե) Նոր դիվանի հերիխնակը Արգիսի Ա-ի արձանագրության մեջ վերծանել է Ծովուկու երկանունը, որը իշխանակ համարդրվել է «Աշխարհացոյց»-ի համանուն Ծղուկի հետ։ Այդ նույն ճենով Գառնիի ծայր աստիճանի տուժած արձանագրության մեջ իր կողմից վերծանված Գիտոնիանին նաև համարել է այժմյան Գառնիի նախասիրություն։

ը) Իսկ Բալոնի արձանագրության մեջ հեղինակը նկատել է մասամբ, տուժած, այդ

թաճառով երկար ժամանակ անհայտ մնացած, ասուլիեա բարը. որը ուրարտական սեղագրերում այդ ծեսով հանդես է զալիս ընդամենը մի անգամ: Դա ասունի «մարզ» հայսնի բարի հոգնակին է, որի սակ ենթարկվում են Արածանիկ հոլուսուն վաճառքած Ըերեւակին, Խուզանա և Ծոփանի մարզեր կամ Երկրեւր:

թ Այնուհետև, Արմավիրի վարդոց հայսնի արձանագրություններում հեղինակը քացահայտել է ուրարտեան նոր բարի առկայությունը և այն համարել խորհրդեան իշտեանիկ ուրարտայի հետ, որ նաև անական է «հետ միասին» Դրանից ենթելով, այդ բարին հետ նաև կապել է նաև ուրարտական այն մեկնաբաները՝ «ինձ հետ միասին»:

Ի դեմ, նախկինում նաև
նազիտական գրականության
մեջ **ուղարկած** համարվել է ոչ
քեզ ինքնուրույն բառ, այլ **ուղար-**
աց-բառարկի-ի բաղկացուցիչ
մասը: Սակայն Սիսիանի ար-
ձանագրության **ուղարկած** ուղա-
նինի բառականությունը նշե-
ում է **ուղարկի-ն** «բոլորց» ինքնու-
րույն բառ է, քննախճարար,
իհնոնվին հերթում է **ուղար-**
աց-բառարկի և **ուղարկարի** նախ-
կին բնելցումներ:

4. Նոր մեկնաբանություններ

ա) Նոր լիվանում ըստ ա-
մենային հիմնավորված է, որ
Արգեհը Ի-ի առեգրորյան Ա-
լիքրուն հանդիսանում է **Խ-
տիկունիոն** Երկիր բնակչաւոնին
Սեւանն ինք հյուսիս-արևել-
յան ափին, ուստի եթև նոյ-
նացումը հեռապն Աղստիւ-
հետ գործ է զիսական կրովան-
ներից: Դրա համար լիարժե-
ապացույց է ծառայում Ար-
գեհը Ի-ի առեգրորյան հա-
մադաշասնան հավածի ե-

նոյն քագավորի Լաւենիկ արձանագրության իդենտիկ և լյալների համարությունը, որոնցում, Կիեխունի Երկիրը (այժմյան Հրազդանի շրջանու) նվաճելուց հետո, ուրատացիները մի դեմքում հասնում են ծովափին թևական Ալիքրու հաղաքի, իսկ մյուս դեմքում՝ ծովափինյա Խեթիկունի Երկիրը: Ինչ Վելարերում է մասնացիսական գրականուրյան մեջ առաջարկված Ալիքրու-Ազսեւ համադրությանը, աղա ոչ մի փասչկա, որ ուրատացիներն իրենց արշավանքների ժամանակ Երբեկ հասած լինեն մինչեւ Ազսեւ: Ի դեպ, Ալիքրու-Ազսեւ համադրությունը արդարացում չի գտնում նաև հե-

չյունական անցումների ժամանակաշրջանում համապատասխան է առաջարկված էլեկտրական աշխատավայրերի ընդունությունը:

թ) Այդ նոյն ձևով դիմա
նի հեղինակը հերթան է զի-
տուրյան մեջ արմատացած
այն կարծիքը, թե Արգեսի Իի
Մարմասնի արձանագրու-
թյան (այժմյան Գյուղակից ոչ
հեռու) Իրդանիունին իր ե-
ղեկ է Երիախի երկիր խաղա-
քի: Նրա կարծիքով, այդ ար-
ձանագրության և նոյն բա-
զավորի Խորխուրյան արեգ-
ուրյան իդենտիկ հատկածի
համարժեք փաստը կասկած
չեն բողոքում, որ Իրդանիու-
նին վերաբերում է ոչ թե Ե-
րիախին, այլ Կատարա երկ-
րին (Պատմական Կուրօքին):
Համար համապատասխան է, որ իհշյալ
սեղազիր ապբյուրների համա-
ձայն, մի դեղուում Երիախի
և Կատարա երկրների նախ-
ունուցի հետ ուրատացիները
հասնում են Խելիկուու երկիր-
ը, իսկ մյուս դեմքում Երիա-
խի երկրի եւ Իրդանիունի խա-
ղաքի նվաճումից հետո ուրա-
տացիները հասնում են դար-
ձյալ միեւնույն Խելիկուու
երկիրը: Բերված փաստերից
դժվար չէ կոսիել, որ եթե եր-

Ե) Խորխոյան և Սարգսյան
աշեղությունների Ա-
ռանի երկրամատնը ճամանակի-
կան գրականության մեջ
նեյլում ընթերցվել է Ա-
ռանի ծովով և սովոր հեշտու-
կան որու նմանողաբար
ուսուցվել Տուրութեան ճա-
մանակի Արականի զավակի
աշ- Վաճառ լից հյուսիս,
շըման Մանակերժի շշա-
ում: Սակայն նոր դիմանի
տիմանակը ստապագիր հյուրի
ման վրա այն տեղադրում է
արախի վեհեն հոսանքում և
ույնացնում Այրարա ճա-
մանակի Համանի զավակի
աշ- Այսեղ ամիրածես է

լատի ունենալ, որ հեջունա-
սն տևակետից եւս Արուենի
լիփանոր առնամբ հանդեկ-
ում է Հավանութիւնի հետ, բայց
ուրաքանչեղի թ-ն հաճախ
սանդարձապահուում է հայե-
նի վ-ին (համեմատիր խո-
ւա-հովիտ, Երերուին-Երեան,
իշային-Վան), իսկ Հավանու-
թիւն սկզբի հ-ն հազարային
այլ հեջուն է, ուստի կարող
ողվել (այդքան է նաև ու-
րաքանակ Խալիլի կամ Արքի
ացանուուն): Թվում է, թե
ուս ամենից հետո առաջարկ-
ութիւն Արուենի-Հավանութիւնի հա-
սդրության համար միակ
ոչընդոտը կարող է լինել
Ավանութիւնի «ն» միջածան-
չ: Սակայն զա եւս ունի իր
անոնցից բացարձություն, ե-

թե նկատի ունենամք, որ Խորենացու մոտ կողդ-կողդի հանդես են զալիս այդ տեղանվան ինչպէս Հավուռնիք, այնուած էլ Հավուռնիք ձևելը:

զ) Նոր դիվանի հեղինակը հերքում է նաև մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկված ուրատական Տարիունիքի և ինչն հայկական Տարիունի համարդրույթունը: Ուրատական արշավագիտության մեջ տվյալների համաձայն, Տարիունիքն նաև տեղաբրում է Արաքի Վերին հոսանքում, ակունքներից ոչ հեռու, ուստի նրա մեջ հակված է տասներկու Այրաւան նախանձի Բատեն գավառի Պարոյներ բնակատեղի անվան նախարհողը:

Ե Դիվանում, այնուհետև,
քաջակայսված է ուրարտեն
գործութափ բայի առկայու-
թյունը: Նախկինում մի դեղ-
ում անհայտ է մնացել նրա
ինչ խոսի մասն լինելու հան-
գամանելը, իսկ մյուս դեպքում,
դեռ ավելին, նույնիսկ ան-
հարկի այս տրոհվել է գործու
ն ուրբայի կասկածնի բա-
ղադրիչների: Հեղինակը հա-
նողի փասեռով ցոյց է սա-
լիս, որ եւրականութեն գորու-
թափ-ն անանցողական բայ
է (համեմատի՛ր աւուլալի,
նունալի, ուկալի և այլն)՝
արտահայսված անցյալ կա-
տարյալ ժամանակի հոգնակի
ըլի Ա կեմենի: Այս կազմ-
ված է ուրարտենի բայի բո-
լոր կանոներով՝ բայամատի
լրացուիչ է նկալիսկի հիմքի
հավելունով. բայարման է
գործը, լրացուիչ է նկալիսկի
հիմքի հավելունը՝ ուրբը, որի
ձայնավոր օրինաշափութեն
համընկնում է բայարմատի
ձայնավորին: Համեմատիր
այդ ժիդի ուլ-ուրբ, սուր-
ուրբ, սուլ-ուրբ բայերի հետ:

豫 Նոր դիմանում կրտականալեա մերժմում է Շուրիփ-դիք եւկանական առկայությունը Ուրատով տողնիմիկայում։ Եթինանակը գտնում է, որ դա, անկասկած, ուրատերեան շուրիփ «սիեզերք», «աշխարհ», «տերություն» հասարակ գյուղական է պի «սակ» հետազոտության հետ առնախ։ Հասկանաւական է, որ շուրիփ-դիք «Երկիր» դեմքնինաաշիքը հանդես է զայխու ոչ թե ռազմական արեավանիքի նկարագրության մեջ։ Եթք նկանալում են մի շարժ եւկրթեան ու բնակատեղիներ, այլ տեսքի եղանակակից նաևսմ, ու որեւէ կոնկրետ երկիր առկայություն անհմատ է։ Բացի այդ, աւա կարեու է, որ Անգապուրեսիկի արձանագրության վերջում ուրատա-

կան ասվածների գերազույն
եղյակի՝ Խալդիի, Թեյշեբա-
յի, Շիփինի, ինչուս նաև
մյուս ասվածների անոնց
քարօնություն է մարդկում
«տիեզերի տակ Մենուայի
քաջապարհությանը»՝ վար ու
ցանկի, խաղողի այգիների
մեծամաս առքիվ. Եթ լուսա-
հական չէ, որ «տիեզերը»
կամ «տերությունը» և «Մե-
նուայի քաջապարհությունը»
տեսնում հանդես են զալիս
ուեր կատի մեջ:

5. ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՎՅԹԻ նորույթներ

ա) Ուրատական արձանագրություններում հանդիպում են բառածեւր, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ մինչեւ այօն կան փորթիչատ լորդ բացարություն շն գտել, կամ էլ, լավագույն դղմում, եւրականութեն ընկալիկ են ոչ ճես: Այդովիք բառածեւրից է, օրինակ, **աշըուն**, որը ուրատագիտության մեջ որդես խոսիր մաս երեսն համարվել է կատ և բարգմանվել «նման» կամ «ընորհիվ» իմաստներով: Սակայն որո դիվանի հեղինակը նկատել է, որ իհեյալ աշըունի կորիքն ուրատական սեղագրերում հանդիպում են նաև միեւնույն արձառու կազմված աշըորիք, աշըունիք, աշըունիքի բառերը, որոնք անցողական բայածեւր են՝ կազմված միեւնույն աշ-արձառուց «աներ», «հետեւեկ» իմաստներով: Այդ ֆանի վրա, բնականարար, արդեն հստակ նկատելի են դաշնում նաև, աղոս (կարա՛ վալու), առու, խարխարու, կարու, նուլուքըու, սուլուքըու նմանօրինակ բառածեւրը, որոնցից, ալդուն

կամ վալդուն (ունի նաև վալդուրի, վալդունի և այլ կանոնավոր բայածեր) հօս-
նակում է «սիլիկ, հղատա-
կեցնել, հարքահարել», խար-
խառուն (ունի նաև խար-
խառուկի կանոնավոր բայա-
ծերը՝ «ավերել» (համեմատի՛
հայերնենի խարխարել պար),
կարուն (ունի նաև կարուրի,
կարունի և այլ կանոնավոր
բայածեւերը՝ «հղատակեց-
նել», նովուրուն (ունի նաև
նովուրուրի կանոնավոր բա-
յածեւը՝ «կառավարել», սու-
րուրուրուն (ունի նաև սու-
րուրուրունի կանոնավոր բայա-
ծեւը՝ խճան առաջմ հայշ-
նի չելեկով վեր բերված
հիասական նյութից, դիմանի
հեղինակը եղրահանգում է,
որ դրանք, ամենայն հավա-
նականուրյանք, անկանոն

կամ տպակասավոր բայեր են
(վերջապարույթունների անկու-
մով), մի հանգամանք, որ
ընդհանրապես անտեսվել է
մասնագիտական գրականու-
թյան մեջ:

թ) Մասնագիտական զրականության մեջ, այնուհետև, հարկ եղած ուսադրություն չի դարձվել Միերի դրան դատամունքային արձանագրության զուգահեռաբար փորագրված կրկնվող տեխնիկայի համապատասխան օրինաչափությունների վրա: Այնուղիւն ՏԵԽՆՈՆԻ, միայն Խալդիին Վերաբերյալ զինահարեւելությունների դեմքում (տող 3-4), նախ իհեատակլում են կենդանիները, հետո՝ աստվածը: Խոկ ԹԵԿ-ԵԲՐԱՅԻ սկսած, ընդհակառակը, սկզբից մինչեւ Վերջ նախ իհեատակլում են դիցանունները, այնուհետև՝ նրանց զինահարեւելիք կենդանիները: Ինչ վերաբերում է այդ արձանագրության կրկնվող II ՏԵԽՆԻ, աղա նրանում սկզբից մինչեւ վերջ միօրինակ նախ նշվում են կենդանիները, այնուհետև այն դիցանունները, որոնց դեմք է զինահարեւելն ուրանի: Սիս այդ օրինաչափության անհետան արգասիք է այն բյորիմացությունը՝ «**ՃՐԵՎԻԿ ՎՈՍՏՈԿ**», 5 Երեսն, 1988, էջ 155-156), թե իր Միերի դրան արձանագրության մեջ **արտօնաւասիլի ասպամծներին** I ՏԵԽՆՈՆ զինահարեւելուն են 2 ցուլ, 34 ոչխար, խոկ կրկնվող II ՏԵԽՆՈՆ 2 ցուլ, 4 ոչխար: Վերջին դեմքում **արտօնաւասիլի-ի համար նախատեսված զինահարեւելիք կենդանիների միեւնույն բանակը** (2 ցուլ, 34 ոչխար) դարձանակ անզգութարա վերագրված է «ԹԵԿ-ԵԲՐԱՅԻ աստվու զրիբին»:

հանձես է զալիս «ամրոց»-ի «Խաղայան դրսերի», սուսի-ի կողմին (ըստ որում միշտ երանցից ենք), սակայն դրանցից իրերի վիճակը ամենավիճ չի փոխվում: Հակառակ դեպքում, մի հաճի օրյեկտների ժենարարության դրաբաքայում, կարող է ժինծու տրախրություն բռննել, թե իր հյակաղ են կամ սուս ամրոցները, կամ Խաղայան դրսերը, կամ սուսի-ները: Մի խոսքով, բարդութիւն բանի միակ հիշականությունը բնագրերում միաժամանակ մի շարք օրյեկտների դեմքում հավասարացես վերաբերում է բոլոր օրյեկտների ժենարարությանը: Հետևաբար, արձանագրություններում խոսք ոչ թե օրյեկտների հյակաղ լինելու մասին է, այլ երանց կառուցման ծեսերի կամ եղանակների: Բարեբախտաբար, իրենց վերջին ցցանի հողվածերում, ընդհանուր առմանը, այս ժամանեցին են հակիմների ու դրութեաներ Գ. Վիլհելմը և Ի. Ս. Դյակոնովը, չնայած վերջինս որու բացառություն է նշանառություն:

յ) Կարմիր-բլուրի դեղում-
ներում հայսնաքերված արձա-
նագրությունների փաստական
նորիք իհման վրա նոր դիվա-
նի հեղանակը դարձել է, որ
բացի անցյալում հայսնի 9
սարքերակներից, իի նշանը
սեղագրում ունի նաև իր
գործածության 10-րդ սարք-
րակը: Հս որում այդ իր 10-ը
իր գրեթածնուվ համընկնում է
վաղոց հայսնի լիւ/ նշանի
հետ: Դա իի նշանի կարծ վա-
րիհանն է, որը գործածված է
ուռ-ը-րի-լիյօ գոյականում և
աւ-դու-լիյօ-նի, սե-էր-դու-լիյօ
բայերում:

Հատկանշական է, որ Անգավորքի համամասն արձանագրություններից մեկուն ըիլիտալի բայում հանդիպում է լի նշանի մի այլ կարծ սարքեակ ես, որը գրությամբ ճեւականութ համբաւում է հայսնի ըի նշանի հետ: Ես պյուխա, որ արտական սեղագրեալում առկա են լի նշանի գրության երեք սարքեալակ՝ լի-լի-լո եւ լի:

Ե) Որդես հոգնակի թիվ
արտահայտող դեմքերին աշխվ-
ներ (որոշչներ) ուրատական
արձանագրություններում տ-
պլիրացած նկատմական են միայն
ՄԵԾ-ը և **ԽԱՎ-ն**: Սակայն
մասնագիտական գրականու-
թյան մեջ խողան անտեսմել
է Արգիշտի Ա-ի Հաղիի արձա-
նագրության մեջ հազվադեռ
հանդիպող հոգնակի թիվ ար-

ահայտող մի այլ դեսերնինաշիվ՝ իրաւ հաջորդող երկու հորիզոնական սեղերով։ Դիմանելու և այլ հետաքննություններում վերջինս սխալ-մամբ դիմումը է իրեն տուժած ՄԵԸ, որն արտահայտվում է ոչ քե երկու հաջորդական հորիզոնական սեղերով, այլ մեկ ուղղակիաց և երեք հաջորդական հորիզոնական կամ մեկ ուղղակիաց և երեք հաջորդական անկյունաձևում սեղերով։ Մի խոսքով, նոր դիմանի հետինական նկատել է, որ Հաղիի արձանագրույան մեջ «ջոր» և «քաղաք» զարդարագրելոց օճախը են հոգնակի թիվ արտահայտող դեսերնինաշիվի նոր, ամենի կարծ աւրերակով միջանց հաջորդող երկու հորիզոնական սեղերով, որը գիտուրյանը հայսնի է դիմումի հորոգանամբ։ Հետապար, ուրաւուկան սեղագրերում հիշուակնում են հոգնակի թիվ արտահայտող ոչ քե երկու, ինչպես ունդովել է մինչեւ այժմ, այլ երեք դեսերնինաշիվներ՝ ՄԵԸ, ԽՎ և դիմում։

Գրագիրների վեհուամներ

ա) Ուրարտական որու արձանագրույթուններում, գրադիմների մակդով, բազմութեարի անոնք եւ հայրանոնք աւանջավագած են, նրանց միջաւ պալմանը սղողակի են մի դեմքում ուրարտեան «ասել», «Դահիս» քառեր, մյուս դկանում՝ ումտերեան «կմիք» զաղափարազիրը: Օքնակ՝ Խողովնիի, նրա որդի Մենուայի եւ քռ Բնութառուայի համատեան արձանագրույթան մեջ առկա է «Խօդովնին ասում է. Սարդուրի որդին...» (Փոխանակ՝ Խօդովնին, Սարդուրի որդին, ասում ե...), Կարծիք-բլուրի բրնձեւ վահաններից մեկի վրա՝ «Արգիչը դահեսք, Մենուայի որդու. այս վահանը...» (Փոխանակ՝ Արգիչի, Մենուայի որդու, դահեսքի այս վահանը...), Բաստամի դեղումներից հայսնի կավերուլայի գլանածեւ կմիքի դրումքի վրա՝ «Ծուայի կմիքը, Արգիչի որդու» (Փոխանակ՝ Ծուայի, Արգիչի որդու, կմիքը), Կարծիք-բլուրի դեղումներից հայսնի կավերուլայի գլանածեւ կմիքի դրումքի վրա՝ «Ծուայի կմիքը, Ծուայի որդու...» (Փոխանակ՝ Ծուայի, Ծուայի որդու, կմիքը...): Ել չեմ ասում այն մասին, որ Վերշինի դեմքում եկու տոյից բաղացած սեղազիր տեսի առաջին տոյից արտահայտված է

պարս (ազից ձախ), խկ երկ-
ռողը՝ ժիսակ (ձախից աջ):
բ) Սիերի դրան դաշտա-
մոննային արձանագրության
մեջ անվագ է. «Լեօներին 10
ոչյական»: Դժվար չէ նկատել,
որ սվյալ դեմքում գրագի ու-
շադրությունից տեսնում Վրի-
տել է ուսմերտական «աս-
ված» կամ «ասվածներ»
զաղափարազիրը, բանի որ

Ուրարտական կավե սեղագիր սալիկ Կարմիր թլուրի դեղումներից

զնիարեռորյունները ստվորա-
քար սահմանվում են ի դա-
շից երկրների ասծու, ծովերի
ասծու, սահմանների ասծու,
զնիարեռորյունների ասծու
եւ այլն: Խոկ այստեղ, չգիտես
ինչու, կենդանները սխալ-
մամբ դեմք է զնիարեվն ոչ
քեւ լեռների ասծուն կամ
ասվածներին, այլ դարձա-
դես լեռներին:

զ) Վերինիչյալ դաշտամնեային արձանագրության մեջ Ծի այլ դիմում, նախադասության ենթակայի հոգնակի թվով արտահայտվելու դարագայում, ստորոգայլեները I տեսում սխալմանք հանդիսան են զայխ եղակի թվով. «Խորոշին, Սարդութի որդին, (եւ) Մեծուան, Խորոշին որդին, այս դրսեր հստու Խալիյանի բնենքի կամ տաճարի մասին է» սինեց (փոխանակ՝ ժիմեցին), սահմանեց (փոխանակ՝ սահմանեցին) օրենք...», իսկ կրնակող II տեսում ամեն ինչ ծիւ է արտահայտված, այսինքն նախադասության եւ ենթակայն, եւ ստորոգայլեները միօրինակ հանդիսան զայխ եղակի թվով: Ենթակայի եւ ստորոգայլեների այդ նույն անհա-

մաղատավախանությունը կրկն-
փում է նաև արձանագրու-
թյան մի այլ համականու, ու
ասկած է. «Խօսդիմին, Սար-
դորիշի որդին, (ե) Մէնաս,
Խօսդիմինի որդին, որ առց
հիմնադրեց (փախանակ՝ հիմ-
նադրեցին), սահմանեց (փա-
խանակ՝ սահմանեցին) օ-
րենի...»:

դ) Այնուհետև, Առավելի-
սի արձանագրու-
թյան մեջ աս-
ված է. «Խո-
ղովում մին» (ե.)
Մենուան Խալ-
դիի սուսի կա-
ռուցց» (փո-
խանակ՝ կառու-
ցեցին): Իսկ Ան-
գավառութեան ե-
րեւ իդենտիկ ար-
ձանագրություն-
ներից երկուսում
ստորովյալը ճշ-
րիս արտահայ-
ժած է III դեմ-
քով («Մենուան,
Խօղովում մին որ-
դին, Խալդյան
դուեր կառու-
ցեց»), այս դեմ-
քում, երբ մեկում
սխալմամբ I
դեմքով «Մե-
նուան, Խօղով-
ում մին որդին,
Խալդյան դուեր
կառուցցի»):

ուրի համար տեղ սնէեսելու նոյագով (ոյթ է նկատ ունենալ, որ սեղագրութ սղադրած չի բոլոյացվում), սփրոված է եղել անհամենա մեծ տեղ զրաբեցնող ու-դի-ա-նի քայի փոխարև թերելու նրա կարծ հոմանիշը՝ լու-բու-նի՝ «կիս» դեմք մինաշ-փով։ Այսինի անճառոյթունների դեմքում կատես սակիների վրա թշնամ դոյրին կիսներ ջնջել ավելորդ «մարդ» դեմքնահամիվ, սակայն խանի որ Արձկի արձանագրությունը փորագրված է քաղաքի վրա, ուստի ջնջումը այսեղ քացակած է եղել։

զ) Կարմիր-ըլուի ծավալուն արձանագրության «Առասա առուս է Խարցյան դրաների կողմից իրոք իրաման արձակեցի» ճախաղասուրյան մեջ «իրոք հրաման» (գունի արդիւկ) քանին անփորութեա փորագրած անկանակին։ Իսկ այդ նոյն դեպքուներից հայտնի կատես սակիներից մնի տեսան նըշ ված է «Սարդուի, Ռուսայի որդի», այնինչ զաւանձեան կնիքի վրա՝ «Սարդուի, Ռուսա», «այսինքն» անտեսաված է «Առուս» հայրանվան խիվեցակորությունը։

Այսեղ խմբագրությունը կցկնուր ծեռվագիր արձակության ուրարտական սեղազիր արձանագրությունների առաջժմ ծեռազիր նորասեղնդ դիվանում տեղ գտած քազմաքանույթ զիտական նորույթների սոսկ չնշին ճաման: Սակայն, կարծում ենք, ասպազից էլ կարելի է ներարդել, քեզ այդ աշխատությունն իր բազում և բազմազան ճշգրտումներով որքան մեծ հնարավորություններ կարող է ընծանել տեսական նորույթ ընկալման, ուրաքանչության առաջնարարից, հետեւարտ նաև հայ ժողովրդի կազմակորման շրջանի դասմության կաճոռ հարցերի լուսաբանման բնազմավառությամբ: Ցավոք, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելական գիտության և մշակույթի ակադեմիայի կողմանց աշխատության առաջնարար է: Ուստի «Իրանական խմբագրությունը կոչ է անում հայ զիտության շահերի և միջազգային հեղինակության նկատմամբ դասվախնդիր մեր գործարար շրջաններին (ինչպես հայրենաբակ, այնուև էլ ի սփյուռ աշխարհի) ճամանակցելու սույն գրքի հրատարակման հայրենանվեր գործին:

Աղամ Օլեարիուսը՝ ռուսների մասին

Աղամ Օլեարիուսի ծննդյան տույզ թիվը մեզ հայտնի չէ: Ուստի այն համարում են 1599-ը, ուրիշները՝ 1600-ը: Ծնկել է Մասոնիայի Աղեղերեն փոքրիկ բաղադրում, որտեղ նրա հայրը՝ աստվածաց Մարկ Էլեկենը, հայտնի էր որդուս լավ դերական:

Ելեկենը Աղամի խոկական տոհմական ազգանունն է, իսկ հետագայում նա այն փոխարինել է լատինական համարժեքով (օկե, ուղամ լատիներն եւստակում է «ձեր»): Այս անվամբ է նա հայտնի բարձել գիտական ցանցակներում, թեղեւ ուրիշ անուններով էլ է հաճիս եկել:

Վաղ հասակում եղար կորցներով, Աղամը մնացել է մոր և ավագ բոյրերի խնամակապոյքան տակ: Ընտանիքի շափականց աղքամիկ ողպամանեները այնուանեացիվ չեն գրկել նրան սովորելու, գիտությանը եւ գրականությանը մերձնեալու եւ վերջադիմությանը, ժամանակի հոչակույուն համարացանեներից մենքի Հայոցիցի համարացանը անկանության արդեն ամրությունը տրվել է գրականության, փիլիսոփայության, մաքրեանատերի ամրեանատերիցից: Լայոցիկում երեսաւարդ Օլեարիուս արդեն ամրությունը տրվել է գրականության, ավագանության, աշխարհագրության տոստմանամասը: Նրան ընորհելի է փիլիսոփայության մագիստրոսի գիտական ասթման և փիլիսոփայական ֆակուլտետի ասեսորի կոչումը: Համարացանի գիտական աշխատանքներին իր հուազուն մասնակցության ընորհելի է «Փոքր իշխանական կղեցիկ» անվամբ հայտնի գիտական վեկերության անդամ: Մինչեւ 1633 թ. նրա հիմնական զքամունքը եղել է գիտական աշխատանքը, սակայն այնուհետև, մինչեւ Հայոցից հասակ 30-ամյա դատահազմի արհելիքները, նրան ստիւստի հետ միասին սիրուել են լին հարազա հաղաքը եւ իր եկրուր հայրենիք փետրել կիսուրյան և արկեսի սրահան զուս Ֆերդիլի Ընկովիդ-Հուշենացու հովանապուրյան ներու:

Դուքս Ֆերդիլը, որին հաջողվել էր իր իշխանությունը խաղաղություն պահպանելու, մի ուրիշ իշխությունն է ուստասում ուղարկելու Մուսլիմիայի (Ռուսաստանի) Մեծ իշխանի Ֆյունորովիչի և Պարսից արքա Շեխի Սաֆիի մոտ: Պատիրակության հիմնական նորատակն էր անմիջական առեւտական կառեր հաստատել Պարսկաստանի հետ, բայց որ Շամախիի մետաքի վաճառքը այն ժամանակ ամենաանուրացիւն էր, սակայն գտնվում էր անզիացիների և հողանացիների ձեռին: Ֆերդիլի նորատակությունը էր իր ծեռք վերցնել մետաքի առեւտի ցամախանը ճանադարները, որոնք անցնելու էին Ռուսաստանի, իսկ դրա համար սենետեսէ էին Ֆյունոր Միհայլովիչի բարյացական վերաբերունքը և բույսվորյունը:

Բացի առեւտական կայլեր հաստակուուց, այս ուստիրակությունը մի ուրիշ խնդիր էլ էր հետադարձում: Ընկերով շափականց անմիջական նորատակն էր անմիջական առեւտական կառեր հաստատել Պարսկաստանի հետ, բայց որ Շամախիի մետաքի վաճառքը այն ժամանակ ամենաանուրացիւն էր, սակայն գտնվում էր անզիացիների և հողանացիների ձեռին: Ֆերդիլի նորատակությունը էր իր ծեռք վերցնել մետաքի առեւտի ցամախանը ճանադարները, որոնք անցնելու էին Ռուսիա:

Հասնելով Մուսկիա, ուստիրակությունը իրավունք անացակի ուղերությունը դնուի Պարսկաստան, սակայն առատենում ուղամանեներ խախտեցին նրա ծրագրերը և ուստիրակությունը և վերաբերան:

Գումա Ֆերդիլի, սակայն, շիճածագիկ իր ծրագրերից: Նու անմիջական սկսեց եկրուր ուստիրակությունը հանդեմական վերաբերենք ոչ միայն բարուպար, այլև ուստիրակամար խորհրդատու: Եկրուր ուստիրակությանը հաջողվեց, վերջադես, հասնել Պարսկաստան, ուր 1637 թ. առաջին անգամ Սումանում կարողացական ներկայանալ իրանի:

Չնայած Հուշենացու ուստիրակություններից ոչ մեկին էլ չհաջողվեց լուծել իր հիմնական բարյացական խնդիրը, սակայն ինչ վերաբերում է գիտական ծրագրերին ու խնդիրներին. առա նրանի վայրուն լուծում անացական վերաբերենք առանդունուն:

Հայտնի ուստամարտ Վասիլի Կյուչենակին իր առաջին մենագրության մեջ («*Сказания иностранных о Москве в государстве*», 1668) բարձր է զնամատել Օլեարիուսի ճանմուղական նորերը, ընդգելով նրա առավելապես ուրիշ կայլեր Հերեւեսայն, վելացի Պյու Պետրե և այլն) նկատմամբ, բանզի նու բարեխղողներն համեմատէ է այն, ինչ մինչ այդ կարդացել էր Մուսկիայի մասին, այս բանի հետ, ինչ իննի է տեսել ուղղելով իր նախորդներին և ճանանանելով Ռուսաստանի կամենում կատարված փոփոխությունները: Սուրեւ ներկայացնում ենք Օլեարիուսի ճանադարներական նորերի ուստաներին նիշիւած մասից մի հավաք:

Անհրաժեշտ ենի համարում ընդգծել, որ իրեյլ համական ընտելով, մենք բնավ նորատակ չենք հետադարձու բարյացական դրագությունը նկատմամբ, այլ եել ենք սիյալ շարադրամի գույն ճանաչողական արժեքից: Մասնաւու որ Օլեարիուսի գերբ հենց Ռուսաստանում անցյալ դարի վերջերին ուստերեն մի բանի հրատարակությունը է ունեցել: Հերինակի ուստաների մկանամար գրւառուրա, այսպիս ասած, «անհարգալիք» վերաբերենունը նրա նուկառուսական նորեւու անտեսման արյունը է:

Ռուսների կենցաղի, նրանց առօրյա կյանքի եւ կերակուրների մասին

Ռուսներն իրենց ճանադարյունը կազմակերպություն է հիմնեած հիմանաւուն իրենց ունեցած կարողությունների: Հակառակ այն իրադրության, որ մեծահարուս բայրածներն այժմ ապրում են բայ դարաշնորհության մեջ 30 տարի առաջ՝ 1600 թվականից), մինչ այդ բոլորն էլ բարյացական դարաշնորհության մեջ կամաց ապրում են իսկ այսպիս առաջարկության մեջ իրենց համար ամենաանուրացիւն է այն մասնակցությունը, ուստի այսպիս ապրում է իրենց համար ամենաանուրացիւն է այն մասնակցությունը:

Ռուսների մեծահասնությունը, մասնակի հասարակ ժողովուրդը, ապրուսի համար առա շնչի գուման է ծախսում: Ինչպես նրանց կացարանները, այսպիս էլ կահ-կարասին եւ ապասի առաջարկությունը, այս մասնակցությունը է իրենց համար ամենաանուրացիւն է այն մասնակցությունը:

3-4 կավե կճուծ եւ այլքան էլ կավե կամ փայտա դմակ: Բայ ամազու, մասնաւու արձարի ամանեղենը հազվացոյն է առաստիքուր եւ արդարությունը է ամասնական մասնակցությունը առաջարկության մեջ, ուստի առաջարկության դմանը է առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը: Նույնիսկ մեծ իշխան ասա անազու եւ արձարի սուստիքուր եւ անդարձնությունը է անցեցիւ: Հերմանակի փոխարար է առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը:

ցուցադրվում, եւեւում են միայն մերկ դաշտեր՝ հասուկենա զեղազարդ սրադակեներով, և միայն ազնվականների ճնշում է, որ դաշտեր դաստիքում են խնդիր:

Հերմանակներն ու բարձերը նույնութեաւ ազգական դաշտեր են, և մեծամասնութեաւ ազգական դաշտերը նույնութեաւ ազգական դաշտեր են, ուստի առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը: Վահանական փոխարար է առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը: Վահանական փոխարար է առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը: Այսպիս ազգական դաշտերը նույնութեաւ ազգական դաշտեր են, ուստի առաջարկության մեջ կուկիկ դաշտել իրենց իրենենը:

Ընդհանրապես ուսւներմ այնքան
շատ սիր և սիսոր են օգտագործում, որ
բոլոր սեներ, անգամ Մեծ իշխանի ընկեր
առանձնահանճարներն ու ննջարանները,
Կրեմլի դպասները, և վեցշաբաս ոսու-
ներն իրենք (որպ զրուցում են որենից մե-
կի հետ կամ այն տեղերը, որ երանք զեր
մեկ անգամ ոսք են դնում) այսպիսի
սուր և շիած հոս են արձակում, որ
մարդ անկառող է դիմանալ:

Առաջնային ուժեմ ես մի ճաշտեսակ, որը նրանք ուսում են զինարքութիւն հետո, սրափիկու համար: Այն դատարասվում է հետեւյա կերպ, ոչսարի տաղակած ասու միան մասն կտրում են, խառնում նույնալիս մասն կտրած պարունակի հետ, ավելացնում դողեան, բացան եւ այնուհետև խժուում: Կերչացնելով, նորից անցնում են խմիչի:

Հասարակ ժողովրդի հիմնական
խմբից կվասն է, նաև զարեցուր, մեղ-
րից տարասած խմբից եւ օյին: Օյին
խմում են բոլորը՝ են ճաշից առաջ, են
ճաշից ժամանակ՝ մյուս խմիչների հետ
միասին:

Առասելը սովորույուն ունեն կազմակերպելու խնդիրներ, որոնց ճնշությունը կայանում է ուսելիքների և ըմբռիքների բազմազանության մեջ։ Խոկարգ ազնվասին դպրությունները կերպնախում են հրավիրում ցածր դասի հյութերի, աղող դաս արդիում է ոչ թե իրենց բարյացականությունը արտահայտվում համար, ոյլ՝ ուրիշ նորականերով։ Այդ դեղուում առաջնա կերպություններն ու խմբները դրավիրվածների համար հանդիսանում

Են յորօինակ կար, որի միջոցով տան
եթև սանում է ավելին, քան ծախսեր
է: Առաջատանում ընդունված է բան-
կազին նվերներ հանձնել տանիշտողը:
Դրա համար էլ Վոյեվոդները խաղաքնե-
րում, մասնավոր աշխույժ առեւտրի-
կենտրոններում, արդին մի քանի անգամ
հացկերույթներ են կազմակերպում, իրա-
վարում բոլոր հարուս վաճառականներին
և զարմացնում բոլորին իրենց սիրայի-
շուրջամբ եւ բարեհամբույր կերպեր-
նունենով:

Ամենամեծ հարգանքն ու դաշիվը, ուրիշ կարող է արժանանալ հյուրը, կայսերն է նրանում, որ տան տիկինը դուրս է գալիք և իր ծեռովկան մի քածակ օդի է մատոցուն: Եսկ որոշ դեմքերում, որպէս հյուր տան հաճախի է եւ ցանկալի, նրան բոլորակում է համբուրտել ժրուիու ընութեք: Այդիմի մի դաշիվ արժանացած եւ Տնակայում կրն Լեւ Ալեքսանդրովիչ Ըլակովի տանը: Ամենաճնշ հյուրափորձութիւնից հետո կրմաք կանչեց ինձ առանձին սենյակ և հայտնեց, որ որդես դրս Հուշտինացու դաշվիրակ, և կարանանամ ամանաբարձր դաշիւն լինուելի մի քածակ օդի իր տիկնու ծեռովից ու համբուրտել նրան: Կրմաք հետեւից սենյակ մատ եռա կիճը (քավականին գեղեցիկ էր, քայլ մի իրշ տան դնաված), մի սիր կնոց հետ միասին, որը քերամ էր ավարը և օդովով լի կուժը: Կիճը սկզբ գոյնիս խոնարհեց ամուսնու առաջ, սույա իմ, հետ կարգարեց քածակը լույս, մոտեցնելով այն ըուրեւին, ըմեց իր իրշ այսուհետեւ համանելով ինձ, երեւ ննազմ խոնրեց խմել այն: Կրմաք Ըլակովը քոյլաւեց համբուրտել իր տիկնուջը, այս բանի որ ես սովոր չեմ այդիմիս դաշիվի, համբուրտելի միայն ժրուիու ընութեքը: Բայց կրմաք շքավարագելով ահանգում էր, որ ես անօղայնան համբուրտել կնոց ըուրեւը, և ես, հարզելով մասի խնդրանք, հնազանդվեցի իրենց ավորությանը: Վեցում տան ժրուիու իրեւ ինձ ուկյա և արծարյա քելեռով սենյագործված նուր դիմակյա մի սկիմակալ:

Առնելոր տաս են սիրում բաղնիքի
այ, մանավանդ անհրաժեշտ են հա-
սրում այդ անել անուսնական առա-
ն գիտելից հետո: Դրա համար էլ ու-
սկան բոլոր զյուղերում եւ քաղաքնե-
ւում բազմարիկ բաղնիքներ կան: Ինձ
սիս Վիճակվեց այցելել Աստրախա-
նում մի բաղնիք եւ ծանրանալ ուսեն-
այդ սպոռությանը: Բաղնիքը բա-
նված էր եկող մասի, տղամարդկանց
կանանց համար առանձին: Սակայն
կանայք, ե՛ս տղամարդիկ դուրս էիմ
կիս մեկ միջիանուր դռնով, ի դեռ,
ով մերկ, ոչչոչով չծածկված, եւ միայն
տանիսն էիմ, որ փակվում էիմ կեզու-
թիս:

Ուստի կարողանում են դիմանալ փազանց բարձր շեմասիթճաներին: Ապելիում, դառկելով նահճակալերին, մաց ծեծում են կեչու ճյուղերից կամ տափացած ավելով: Երբ այդ ժեկած գորոշությունները լրիվ կարմում են ուժապահ ենած, այլևս չեն կարուում մենալ ներսում, քանարդ եւ կիս, կը դրս են դրժնում բամբիից, սառը ու լցնում իրենց Վրա, իսկ ձնասօն բարձր առաջ գործում է առաջարկ առաջարկ:

վալ տախու ծյան Վրա, ձյունով շփում
մարդինը և այդ ձեւով հովանալոց հե-
տո նորից մնան տաքացած բաղնիք:
Դրա համար կը բաղնիքները աղմրաբա
կառուցում են գետերի կամ առվակների
ափերին:

Ինձ հայսի է մի զելք, եր ո՞յ գեր-
մանացի մտել է կանաց բաղնիք, իսկ
երամ Դիանայի ննան այդքան ամոր-
խած չեն գտնվել, որ այդդիսի հանդրգ-
ուորյան հաճդիմելուն ոյես, այդ «խի-
զախին» եղնիկը վերածեն:

Աստախանուն եւս նմանաշիր մի դեմք էր դասահել, եր չորս երիտասարդ կին բաղնիքից դուր զարդ Վոլգա էին նետվել հովանալու: Նոյն դասին այս-
տեղ էր եկել մի գերմանացի զինվոր և ի իմբն էլ սկսել էր լողանալ: Կատակելով,
նրա հարւանածութիները սկսել էին ջուր
շաղ առ երա վրա: Կանանցից մեկն այճան էր տարվել այդ խաղող, ու անճ-
կատելի խորացել էր եւ, խճճվելով տիզն
մեջ, սկսել էր խեղողիկը: Ընկերութիները
ժամանակին հասրել էին օգնության
կանչել գերմանացուն: Զինվոր էլ ի-
րեն սոլատը չէր սկսել և նետվել էր փրկե-
լով խեղողիկին: Կանայք դեռ երկար ի-
րենց ընորհակալույթունն էին հայսնել
գերմանացի զինվորին, անվանելով նրան
փրկիչ իրեւուս:

Հիփոնխայում եւ Խորհիսայում մարդիկ նոյնական է այս միտքը լողանակ տղեաբանութեան մասին: Համապատասխան լուսական առաջնային աշխատանքը առաջանացի մեջ է լինուած աշխատանքում: Ի ասրբեարյուն առաջանացած բանի մեջ, այս մասին բազմա պատճեն բարձրացնելու համար առաջանացած աշխատանքը առաջանացած է առաջանացած աշխատանքի մասին: Այս աշխատանքը առաջանացած է առաջանացած աշխատանքի մասին: Եթե այդ բանի մեջ առաջանացած աշխատանքը առաջանացած է առաջանացած աշխատանքի մասին: Այս աշխատանքը առաջանացած է առաջանացած աշխատանքի մասին:

Այդովիք մարդության եւ գելեցիկ ըն-
ունելության դրւ չէ արժանան զն-
ող ու շահախնդիր ռուսների բաղնիքնե-
ամ, որոնց մոտ այդ անձնը փնտի է ու
ոռեալի:

Ալբերտ Ստեփանյան

«ԸՆՏԱՆԻԲ-ԹԵՏՈՒԹՅՈՒՆ» համաձեւությունը 5-րդ դարի հայ հասարակական մժֆի մեջ. *Սովոր Խորենացի*

Աղասելվամտածողության
հիմնարար զաղափարներից մե-
կը ենթադրում է մարդու, նրա սո-
ցիալական միջավայրի եւ սիե-
գերի կառուցվածքային համա-
ծեւություն։ Մարդու նյութափո-
խանակման, աֆեկտիվ-դաշ-
տանական եւ նսավոր-ինքնակա-
ռավանման գրուառողմները հա-
սարակական համակեցության
մակարդակում արտածվելու են Ե-
րեխ սոցիալական դերերի եւ դա-
սերի (արտադրություն, գինուրեմ, ք-
րմեր), իսկ սիեգերի մակարդա-
կում՝ Երեխ սիեգերական ոլորտնե-
րի (անդրաշխարհ, Երկիր, Երկինն)
ծեւով¹։

Ժառանձելով այս զաղափարը՝ փիլիսոփայական միտքն իր տարբեր հայեցողական համակարգերում փորձել է նաև հայորել տրամաբանական կառուցիկություն եւ մօւսկվածություն։ Այդ առումը առավել արդյունավետ է համարվում հին չինացիների եւ հոյների փորձը²։

Մեր գիտամուրի տեսանկյունից դրանցից առաջին ներկայացնում է զուս ժղոաբանական տեսական հետարքություն: Ինչ վերաբերում է Երկրորդին, աղային անմիջականորեն ազդել է հայ հովանական մտի կար և այս կողմերով կանխորությունը նրա ներին բովանականությունը եւ զարգացման միտումները: Ասվածն ավելի բան վերաբերում է 5-րդ դարին, երբ հայոց դեմքանականացնական անկման ազդեցությանը միտք գտնվում էր համականության դիմակի փնտրություններ:

Արաջինը ստիլեսները, իսկ աղա «Պլատոն» և Միհուսները «ընտանիք-դետուրյուն» համաձեւությունը դարձին սոցիալական հետազոտության ուրույն խնդիր։ Չնայած իրենց հայացքների երթն չափազանց մեծ տարբերություններին՝ նրանք համամիտ են կատեր հարցում։ Ընտանիքը սաղմնային վիճակում իր մեջ ներառում է տեսական-խաղավական հարաբերությունների բոյլու հեմմաման ժամանակը՝³

թյան հիմնարաւ «Ենթակելութեան քարկվեու» հարաբերությունների վրա: Վերցինիս առաջին բնեղությունը կայացնում է բնական, իսկ երկրորդը՝ հոգեկան-աֆեկտիվ ենարմնական սկիզբը: Հանդապահ տասխանաբար՝ ընտանիքում դրանք ներկայացնում են տղաների մարդը, կինը ու զավակները ծառաները:

Սակայն, կնոջ, զավակի են ծառայի դերային կարգավիճակը ներն արտացոլում են «Ենթարկ վելու» բեւերի որակաղես տարբեր մակարդակներ։ Արտահայտելով այս միևնույն Արխանութեալ որակութեալ է անունու եւ կնոջ կարդացութեալ հոգած հանրապետական, ինչ եւ զավակինը՝ միաբանական, ժիշտոց եւ ծառայինը՝ բռնադեսական ժիշտի հարաբերությունները [Polit., 1254a, 35]։ Առաջին դեմք ունի գերավառութ է ընտրության երկրորդում՝ բնական անհրաժեշտ տուրքան, երրորդում՝ հարկադրան ին տարրը։

Սեր Նախորդ Ուսումնասիրությունում ցույց ենք սվել, որ դասմահայր Խորենացին սկզբ բունքութեն համամիտ է ննան մոտեցմանը⁴: Ծիծ է, նա մոտ բակայում է կոնկրետ դետական հաղորդական ձեւերի հիշատակությունը՝ սակայն դրանց հիմնարար հաւաքանիւնների գերակշռությունն ընտանիի այս կամ այն տեսակուն կասկած չի հարուցում:

Ինչդես հասարակակած կյանքի յուրաքանչյուր երևույթը ընտանիքը եւս Պատմահայրը դիմաց արկուն է չափի մեխանիզմի տեսանկյունից: Համարատասարանարարը՝ նա արթերակուն է ընտանիքի հիմտերացայի երեսին հնարավոր արատեսակ հավելույթի, դպավատույթի, եւ չափի (metron)⁵:

Ինտերացիայի հավելությունը նշանակած կյանքում ենթադրում է հարկադրանի սարքի գերակառությունը: «Ենթակելու» թեսոր սասացի է հիմքերութիւնը որպես սեւորում. ամուսին, հայր, ՏԵՐ ՌԱՅԻՆ Կարգավիճակները համապատասխան են, եւ կիմն ու զարգանելու հիմքված ծառայի նաև կարդակի: Ընտանիքում ժիրու եւ փոխադրած թեսանանի եւ անվահության նընլորս:

Ասվածը լավագույն հաստիքում է բարեկացի Բելի եմար Աժդահակի ընտանիքների շրջնակով [Պ. Յ., Ա, Ժ-Ճ, ի-Լ, Ինչ վերաբերում է հայկական միջավայրին, աղա այստեղ ըստ տանիքի տևալ տեսակը ներկայացնում են Եվկանդ Բ-ի, Արշակոնց Բ-ի, Արշակ Բ-ի ընտանիքները [Պ. Յ., Բ, թթ, կա: Գ. Կ-Հ-ԽԵ-ԽԵ]

Համաձայն Խորենացու, այդ
դիսին է իրավիճակն ասութեա-
սանցի Նինոսի եւ հռոմեացու
Անտոնիոսի ընտանիքներում. կա-
ռավարում են կանայք՝ Շամիրա-
մը եւ Կլեոպատրան՝ դաշտառե-
լով օրջաղատին սորոցում, տա-
ռադանին եւ ֆիզիկական ոչնչա-
ցում [Պ. 3, Ա, ժԵ-Ժ, Բ, իբ-իզ].
Դայնական միջավայրում նաև
նորինակ ընտանիքը ներկայաց-
ված է առաջին հերթին Արտաւե-
ր-ի որդիների ընտանիքների օրի-
նակով: Պատմահոր Խոսկերու-
թեցիններու դայքարում էին
հարսության եւ իշխանության
հիման «ի գրգութիւն կանանց
ինքնամություն» [Պ. 3, Բ, ծՈ]:

Խնամակաց է Ա. Ռ. Բ. սկ.

Խնամակաց է աշխատ են
թարում է ընտանեկան կյանքու
անհրաժեշտության սարքի գե
րակուություն միշտած աղափա
վելու սերունդների բնականու
վերաբարությունը: Այս լավա
զուսն ընթանում է, եթե ընտանի
ին բոլոր անդամները խստիկ հե
տևում են իրենց դերային կա
զավիճակին: Առկա են «Ենթա
կենու» և «Ենթարկվելու» բեւե
մերն իրենց բազմազանությամբ
ամուսին-հայր-սեր, կին-մայր-սե
րուիկ, զավակ-սեր, ծառա: Այս

բնական ալգորիթմի գործառության կարեւոր նախաղայմանը՝ նշանակած է բարոյական եւ բանական արժեքներին:

Չափը Խորենացու մոտ լսվագույն ներկայացված է Պայ-կի ընտանիքի (աղիս) օրինակով՝ քաղկացած նրա կանանցից, ուստեղից, դուստեղից եւ ընդո-ծիններից [Պ. Յ., Ա, ժ-ձա]: Նրանցից յուրաքանչյուր՝ հավատարին իր դեախն պարտավանություն-ներն, կատարւ է նախաբեշի կամքը, որը նախակառողված է դեմի քածքազոյն հասարակա-կան արժեքը՝ պատույթունը: Այսպիսին դեմք է Ակատել նաև Կաղացակ Արշակունու ընտա-նիքը, որտեղ հասաված է ի-դեալական կարգ [Պ. Յ., Բ, է]:

Ղամաձայն Պատմահոր, ընտանիքի մարդկային համակեցության առաջին եւ կարելորպագյու աստիճանն է. այստեղ տեղի է ունենում անհատի սոցիալականացման գործընթաց: Նրա ծիրից դուրս չկա ոչ անհատ, ոչ սոցիալական կառույց: Նեթես ստվեսների կողքից հանձնողմանիութեն մասկված առ զարդարակար խորենացին դրեւ է հայոց աւանդության իմբուլս: Ինձ հայերի սոցիալական շարաժը ձեւափուլու է հայկանների ընտանիքի բնականութափական հետապնդումը [Պ. Յ. Ա. Ժո.]:

«Ընամի-սոցիալական համակեցություն-դիտություն» համահարաբերակցությունը Պամահոր մոն դիտարկվում է երեք հնարավոր տարբերակով: Դրանցից առաջինը հատուկ է հայոց դատանության վաղ հայլայն դարաշրջանին, երբ առկա է ճշված կառույցների սկզբունքային նույնականություն: Հասարակությունը դիտու ծանրությունը չի իմեդարացնի հասարական-հրավական ծեւերին և առաջնորդվում է «ըստ կարգի հայրենաց»՝ ընտանիքի ժշգանակներում ճաշկած բարյանապուրութենական նորմերով (Թ. Յ. Ա. Ժ. Ժ.):

Նկատ է ու ա, ունալով այսօրի-
նակ հասարակության բնակա-
նությունը՝ Պլատոնն այն նա-
նեցնում է քչզունների երամին,
նենալով, որ Օրս կառավարիչը իր
հղուականների նկանամբ իրա-
գործում է խնամք [Leg., III, 3776]

380 а]: Կարծում ենք, առավել հավանական է ենթադրել, որ խորենացին հենց այս գիտական ավանդույթին է հետևում անվանելով վաղ հայկական կառավարչութերին «խնամակալ», իսկ նաանց կառավարումը՝ «խնամ» [Պ. Յ., Ա, ի, իա, իի]:

Թթանության առկա երկրորդ տարբերակը հատուկ է հայոց լամանության միջին դարաշրջանին, որն սկսվում է Կաղաքական Մշակույթի գահակալությամբ և ապահովում Տրդա Սեծով։ Այս ենթադրությունը կազմակերպության համար անհամար է ընտանիքի եւ տեղական հասարակական կառույցի ժիմարաննական (ուղիղ համանականական) համահարաբեկության ակտուացույունը։ առաջին կառույցի վիճակը լոյանանակություն է ուշկրոյի մերժանակ եւ բնակչուն գործառությունը։ Դենց այս դրույթումը մկանի ունի խորենացին, երբ օւսում է, որ Կաղաքական արթան, ծեռնարկելով Մեծ Հայքի բարեկարգության գործը, «Նախ եւ առաջին օրինադր գինն եւ զուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւր եւ ի քաֆ» (Պ.Յ., Բ, Ե):

Կարեւոր մի հանգամանք եւս այս էսալում հասարակական մուտքագրացիայի բարդացովորութեան մեջ ամենական ավտոմատիզմ մղվում է հետին դյան իր տեղը զիցնուված ունենալու կամային-կարգավորչական սրբանին⁷: Պատմահոր խոսելով, նոյն Վահագաւակ արքան արգում է «իրաւարար ի ան արքունի, իրաւարար բաղադրի եւ յաւանս» (Պ. Ա., Բ. թ): Նոյնը ուսե՞ է նեւել առ Արտասես Բ- կաղապահութանը [Պ. Հ., Բ. թ]:

ହେବ ପ୍ରେରଣାକୁ ଏହି ଅନ୍ତର୍ଭାବରେ ଉପରେ ଥିଲା । ଏହି ଅନ୍ତର୍ଭାବରେ ଉପରେ ଥିଲା ଏହି ଅନ୍ତର୍ଭାବରେ ଉପରେ ଥିଲା ।

Ապավել կործանարար է Երկիր հանար, եթ ինվերսիվ բայց յունը ընդգրկում է արբայական ընտանիքը: Այս ժեսանկայունից սիդական է Արօվա Բ-ի ընտանիքի օրինակը: Ըստ Պատմահոր Ակարազրության, արբայի ճեղ ընությունից գերակռուում է կանացի սկիզբն՝ արտահայտված

Արա փորեցության ու Ենթադրության, խորամանկության ու զամանության մեջ: Օգսվելով դրա մից՝ արդիութիւնը ազդեցություն է ծնուի քերում Փառանձեններ՝ Արօսակի եւկրող կիմք, որը «գործածաց զայուր եւ զանկարելի չարիս, եւ զարասահման լուղաց արժանապիր» [Պ. Դ., Գ. Ի.]: Այս ամենի ազդեցությամբ երկիր հասարակական կառույցների հայֆայման արդեն իսկ սկզբան գործներացն սատուր է անդառնայի բնույթ:

«Ընտանիք-հասարակական համակեցություն-դեսություն» համահարաբերակցությունն իր դրսեւորումն ունի ժամանակի ոչ միայն դիմարնիկ, այլ նաև սիմերնիկ հարգությունում: Մասն հյուցողության դրազգությունը ուշադիմությունը են գտնվում սոցիալական տարածություն են գտնվում են նույն կառուցակազմի տարրերը:

Խորենացու սոցիոլոգիայում
Անցրիններ հանդես են զալիս
որդես սվյալ հասարակական
համակեցության էթնիկ հա-
մաշմբնան կարեւորագույն բա-
ղադրիչներ. «միաքանութիւն ա-
ւամբ», «բանի», «գենի».
Պ. Յ., Ա., Ը., Բ., Գ., Խըր., Գ., լլ.՝
Դամին համապատասխանում են
աւրողուն եւ ընանիթին ներհա-
կուն մարմնական, աֆելիսիփ-հ-
եռեկան եւ բանական սկզբնե-
ին: Այս կամ այն բարդարիշի
եւրակառությունն սկզբունքուն
սպոռուն է համակեցության էթ-
նիկ-սոցիալական նկարագրի
քա: Եւնելով այս չափանիշից՝
լատմահայրը սարբերակում է
ամակեցության երեք ժողով:

Առաջինը բարեպարունակ են
ազգի խումանութ, Վայրէնի):
Իրան ժամանք չեն ո՞չ բարոյա-
ան բարձր արժեններին, ո՞չ օ-
սմբներին, ո՞չ դետական-բաղա-
սկան հաստատություններին:

Վեսներին, դրամին ու հարստությանը, օրենքներին ու ղետությանը: Չետեւալով անժիկ զիտակաց ավանդույթին՝ հորենացին այս հասարակության հիմքում տեսականում է համակեցության նիշածանակ եւ դրական եւ բացասական արժեթիւնը [Պ. Յ., Ա. գգ., Բ. իր., իե. հմն.՝ Plato, Leg., III, 67]:

Համաձայն Պատմահոր, հերթանոսներն ունեակ չեն հավասարակօռելու այդ հակոնյա արժեները: Ըստ այդմ դասմության արքեն ժամանակահատվածներում զերակօռում է դրանցից մերը մեկը, մերը՝ մյուսը: Համապատասխանաբար եթեաւ են զային մեր ասեալու ու համապատասխան մեջ գործություն է առաջանալ, ապա Մեծի փորձը, որը, սակայն, ժարութակություն չի գտնում: Այլ խոսներով ասած, Սեծ Դայիշ դեականության անկանա հիմնական դասճանոներից մեկը Պատմահայրը տեսնում է բաղդակարության եւ բաղդականության չկայացած համադրության մեջ:

Այս մասից չափակոր ու համաստեղկոր, բայց ու մեծանոփի, երկայնամիտ ու արդարադաս, մերը էլ նեճոց ու ամբարվան, վախկոց ու փոթոքի, ամձանահած ու հշեանասեր գործիչներ [Պ. Յ., Ա, Ժ, Ի. Բ, ո, ի. Գ, Ճ, Խ, լո].

Նման դարձագյուղը, ըստ
Պլատոնի, բացասական արժեք-
ներն աստիճանաբար ուժեղա-
նում են, եւ համակեցության
անկումն ու բարյալմը դառնում
է անկասելի [Plato, Leg., III, 678
b]: Արխտուելը զնում է, որ
դրույթունը սկզբունքուն կարելի
է օչել միայն մեկ ճանապար-
հուկ՝ դարձ դեսական ծեւերի
փոխարեն նացնելով խառն դե-
սական ծեւեր, որոնք կոչված են
հավասարակություն եւ միատե-

თომავან სი არესონტრასტაუ, სი ენანტრასტაუ, სი არენტრეტ [Aristot., Polit., 1273 ა-ე]:⁸ ზეს კერარენტის ტრასონტასტაუ მასა- ბონტრეტს, აღმა ნორას ხარგე- რიტონდ სტალიტონს სი ჩრენი არერამენტსონტრეტუან არდენარა- ნიტრავან ილრეს, ფსინტის, ირ მასავან აუნ კარო ს აომანტეტს სტ ფალიტრაუ ქრისტის: სი ტორენტასტ ლიტრენ ხასამს ს მარან:

Համակեցության երրորդ տիպը, համաձայն Պատմահոր, Ենթակայացնում է խղանքակրթությունը: Նրա կրոնները «գվաղաքացին հաստացեալս» ծանոթ Աստօն ծամառտությանը եւ ուղարկած ընկալելու իրենի հկական միջնասը: Նրանց հասարակական պատրիոտ ու հայրենաբան են այլասիրության լրա, որն առաջին հերթին ենթադրում է Խլումբ անգրության արմատի եւ հաստացնումն ողորմածության: Վերինին հակոնման է ընչափացությանը, խստառտությանը եւ բարարակ բարեինին ու արտաքինին են «կանո-

Ա կան սահմանադրությամբ համակեցության շարժիչ ուժ է դատավոր բարեգործությունը, իսկ կառույցի իմնաան գիծը՝ բարեկարգությունը Պ. Յ. Գ. իլ:

Թարմանաւությունը խախ-

թյան, բնական անհրաժեշտության եւ հարկադրանի սարքեց: Եւ կախված դրանցից՝ մենքի կամ մյուսի գերակօռությունից, Խորենացի սարբեակու է տեսական-քաղաքական ինտերացիայի երեւ հնարավոր սարատական առաջարկությունից:

ԽԵՏԵՂՐԱՑԻԿԻ հավելույթի
ղարազայում ղետական-բաղա-
խական կյանքի բոլոր ոլորմերում
գերակռում է հարկադրանքի
առաջը. հղատակներ առանց եւ-
կան սարքերության բոլոր իշեց-
ված են իրավագործ ծառայի
մակարդակի: Կենտրոնի եւ ծայ-
րանափ հարաբերությունների այ-
սօրինակ շեղումն ծնունդ է տա-
լիս րոնակորության (despotia),
որտեղ բարյանասույնութեանական
նորմերն ու օրենմերն պնդեան
են հետին ոլլան իրենց տեղը զիշե-
լով միաբանի կամքին եւ նահա-
ծոցներին: Շատ հաճախ այդ ա-
նենոց ուժեկցություն է բարեի կը-
րուկ անկամք:

Տվյալ դետական կարգի ժիշտական օրինակ դեմք է նկատել Ասորեսանը Շամիրամի օրու, ուր «զայրագնեալ՝ սատակ զամնենսան», նոյասակ ունենալով «քանանալ ամենայնի» [Պ. Դ., Ա. իւն-իթ]: Այսողիսին է Մարտասանը՝ Սմիհակի, Քոնմը՝ Քուլիխանոսի, Պարսկաստանը՝ Շարունի Բ.ի կառավարման տարիներին [Պ. Դ., Ա. իւն-իթ, Գ, ճգ-ժբ]:

Ինչ վերաբերում է Սթ Յային, ապա այստեղ բանադրելու թանը անելքը դրսելու մեջ է հաճարել առաջին հերթին Արտածես Ար կառավարումն, որն էր «այր հոյր եւ Պատմահայր ո-չինչ չի վկայում այս գահակալի դաժանության կամ ալյօրինության մասին», սակայն, անկանու կած է մի քան. Նոր կամքը բացաձակ է, եւ ի հոյատակներն են թակվուն են նորան անվերադահորեն: Բացասական որպահեցր ցայտուն դրսելովուն են հաշկադիմ Արտավազդ Բի եւ Արշակ Բ-ի նկարագրուն: Խորենացու խոսերով, Վերջինս «Վատրան շեալ յիւրց նախագիսացն մինչեւ զամբարապանութեանն ընկապա վարձ» [Պ. 3., 9, ճ]:

Ինեգրացիայի դպրամութիւնը տարագայում դեւական-խաղա-
խական կյանքի բոլոր բնագա-
վառներուն գերակօռություն է
սահմանում ընտրության ասրը: Ինչը
դեռ նախորդ կենտրոնն այստեղ
ևս առկա է կենտրոնը և ծայրա-
մասերի հարաբերություններից
անքանական ժեղում, քայլ այս
անզամ հակադարձ արժեքարա-
նությամբ: Թույացած քազակու-
րական իշխանության հաւաքին
ուժեղանութ է հղատակների ծզգ:

զմալ» [Պ. 7, գ. ի]: Համադասախանարք՝ բարոյաստիրութենական նորմեր ու օրենքները նորից մղվում են հետին դյան, տեղի տալով ալորինուրյանն ու քանի ուժին: Քառային վիճակն անքողջանում է բարենի աննախադեղ անկանք:

Ըստ Խորենացու, ասվածի
լավագույն դրւելորումն է դար-
սիկ Բյուտասը Աժդահակի ղե-
տությունը: Կենսագործելով իր
«ամբարի բարեւորսին»ն, նա
«հասարակա զեխեցաց կամեր
ցուցանել ամենեցում», եւ սպի-
րություն ուներ «Պատրաճաց ա-
լազամ առ բազումն՝ ոչ հմտ ծա-
ծովկ գործել» [Պ. Յ., ի դպրուց
առաջարկաց]: Օխուկրահայի
(ամբոխավարության) սկզբուն-
քով ստեղծված խաղական այս
կառուցք Ենթադրում եր հաս-
րակական կյանքի հիմնարար
կամերի եւ հարաբերությունների
խորու:

Ինչ վերաբերում է հայկական միջավայրին, առա այստեղ, համաձայն Պատմահոր, օխլուկրաժիան նման ատիճանի դրսելու չունի: Նրա առանձին *sartrēn* առկա են Արտավազդ Ա-ի, Սանարունի, Տիրան Ա-ի, Տիգրան Գ-ի եւ այլ գափակալների գործունեության մեջ [Պ. Յ., Բ. Ին, լե, Կը-Կզ]: Որդեն կանոն նրանի արդյուն են առօտեական շահագրգոռություններով՝ հեռու հասարակական քարիշի զիտակցումից: Այս տեսանկյունից շափազանց համարական է Արտավազդ Ա-ի բնութագիրը. «զիմաստութեն եւ զբարի յիշատակաց անփոյս արաւելա, ծառայե եւ սրուկ որուային» [Պ. Յ., Բ. Ին, լե].

Աղքաղաքանալով կիսեցրացիայի երրորդ չափի տարածեակին, նեմն, որ այն ներպարուն է դիտական-խաղաքական կյանմիքուր ոլորտներուն թափանա անհարժեանորպյան տարրի գերակառություն: Դա միաբետքությունն է կառուցված կենտրոնի և դերի ֆերիայի հարաբերություններին ներգածնակության վրա, մի կողմէ մոց, թագավորութանալուն, ազատանի ռամիկներին կառավագարում են՝ «ուղարկութան»:

կարեւ սա «ուղիղութանք»
մյուս կողմից, ռամիկները ազա-
տանուն, ազատանին թագավորին
ծառայում են «միամտու-
թյամբ» [Պ. Յ., գ, իթ]: Այս դա

րագայում իրավկան սովորությունը ներդ է և օրենքները դասնում են համակեցության կանոնիկ կազմի մակեղեղման կարեւողազոյն միջոց։ Արդումնում հասավքով և «շինութիւն եւ խաղաղութիւն», «կարգ եւ սպառութիւն գեղեցիկից», «քարեւկարգութիւն եւ գործոց ուղղութիւն»¹¹։

Յին չինացիների հասարակությունը իհմէ Ա

տալիս մտածել, որ Պատմահյուրը
նրանց մեջ տեսել է դժուական
ինտերգրացիայի չափի կատարյալ
մեխանիզմ։ Նրանք խաղաղասեր
են կենսասեր ազգ են, որոնց թե
մեծամեծերը, թե հասարակները
աղբում են բարեկեցիկ կյամով։
[Պ. Յ., գ, Զա]:

Սակայն միայն հայոց միջավայրում է Խորենացին համաձանտեն դաշտերում դետական աշխատական հիմնարքային չափը։ Դրա արարիչներն են հայոց դաշտության իր սիրելի հերոսները Շիրան Երվանդյան, Վաղարշակ Արծակունի, Մրաւել Բ, Տրդաս Մեծ։ Առանձնաբեր հայկական է այս առուսուն Շիրան Երվանդյանի գործունեության գնահատականը։ «Արդարադաս եւ հաւասարատէ կիշոս ունենող յամնամանի՝ զամենայն յորով կենցագ մասաւնական»։ Հայուսական

լուսակ կուրտ: Իչ լաւագիշաս խնդայր, եւ ոչ զնուասսն արհամարեկ, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարք գիմնացցն իրոց ի վելյա տարածանել զգ-գեսս» [Պ. Դ., Ա, իջ]: Այս Օեր-կայացնուն է «Տռեն հայոց» հասկացության էմոցիոնալ, բայց, ըստ Էրթյան, ճօցիք ար-տածումը: Նշանում աւա ոռուա-կի հնջում է տոփեսներից եղող-նել Արխանտելի իմաստափո-թյան մեջ համակողմաններն են ծավակած այն թեզը, որ մարդ-կային համակեցության բոլոր ծեւերը բանական կարգաբե-ման դարագայում բացահայ-տում են իրենց բնական միտումն առ ընդհանուր բարիք:

Ünvanları ve İşler

I. C. Levi-Strauss. *The Naked Man. Introduction to a Science of Mythology*. London, 1981, pp. 242-246.

2. M. Granet. *La Pensée Chinoise*. Paris, 1934, p. 152-155,
T. Robinson. *Plato's Psychology*.
Toronto, 1970, p. 26-28.

3. J. Wild. *Plato's Theory of Man*. Cambr., 1946, p. 145-148, K.
V. Fritz. *Aristoteles Anthropologische Ethik//Pilos. Jahrbuch*, Bd. 87 (1980), p. 242-244.

4. А. А. Степанян. "Развитие исторической мысли в древней Армении: Миф, рационализм, историописания, Ер. 1991, с. 136-143.

5. Այս մեխանիզմը հաճակողմանի մասակել է տեսականացրել և Արթուրունի իր բարյագիտական տրակտասներում, մասնավորաբե, «Նիկոլայան երկայնում» [Eth. Nic., 1104 a, 5-30]: Դեռաջապահ այն պարզացվել է բարյագիտական տարերի դրորոշներում, որինց տարիում առանձնահատուկ է ներկայանալու ընթացքը:

Ապածն առաջին հերթին վերաբերում է Պլոտինոսին եւ Օրա

հետեւր Պորիկյուրին: Վերջինն
իր «Երակիսիկ խմատասահրու-
թյան» մասերից մեկը նվիրել է
չափի կատօքրային որդու տի-
գրին և անհափ կյամի կազ-
մակերդման կառուցիկ սկզբու-
նի:

Արխտութելի եւ Պորփյուրի գործերը բազ հայսնի էին վաղ միջնադարյան Զայստանում։ Ցունաբան դոդրցի ներկապուցիչների համար դրամ իմաստափրական մէկնության առաջկան էին։ **Տես' C. C. Արքաթան.** Ֆորմирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.) Ер. 1973, с. 46-53)

6. Սոցիալական համակեցությունը ընտանիքի առաջնայնության գաղափարը ասանելի ամբողջությամբ ներկայացված է Պլատոնի մուս [Rep., 374 և -376 c]: Stu' B. Elstain, Public Man, Private Woman, Oxf. 1981, p. 23-26:

7. Ρωπηναυπνηριτεβελακων
Μορμήριος (the'mos) ορτεύθην
(no'mos) ανδρινόν ή της ίαν-
τριχαίδης γρατεινότητες ή κωνικώ-
τες ή πινελιάκων ή κωνικαυτριχα-
νοιδ' αωρά πετετούν κωνιαρω-
λακων ή κωνιαλεπτηριών ή φι-
σιαλεπτηριών ή μέρη κωνιών επεν-
ερωτήτες: Stu' V. Ehrenberg. *Der
Staat der Griechen. Bd. 1, Lpz.,
1957, p. 67-71:*

8. Այդ մասին տե՛ A. Kamp. Die politische Philosophie des Aristoteles und ihre Metaphysischen Grunden. Freiburg/Munchen, 1985, p. 68-76.

9. E. Cilson. *History of Christian Philosophy in the Middle Ages.* London, 1972, p. 17.

10. Ավագա Տարրեր կ'անոն ավելացնում է նաև չորրորդը՝ միանանություն ըստ օրենքի սուսումնականության [Weg., III, 708 c] (stud. J. Thomson. *History of Ancient Geography*. Cambr, 1948, p. 56):

Ինչ Վերաբերում է «կենսոն-մեթիքերիա» առանցքին, աղային ներկայացնում է «տեխն» համազգության հիմնարար կողմինատերից մէկը (*ste' u N. Hickerson, Linguistic Anthropology, N.Y., 1980, p. 38*):

11. Անտիկ բաղադրագիտու-

թյունն, սկսած ստիեսմերից եւ Պլատոնից, մշակել է դեմքական խաղական ձեւերի մը համադրափակ ժամանություն։ Արխտուելի ին եւ հելենիասական դրաւագր-ջանի նրա հետեւրդների (մասնավորաբե Պոլիքրիսի) մոտ այն սացել է համակողմանի լուսաբանում արտահայտելով նույնած ձեւերի բնականն շարժու-մը իրենց իդեալական վիճակից դեռի հեկապանական (Kakopos-liteia)։ Սիստեմությունը՝ բռնա-կորուրյուն, արտօնությանց օլիգարքիա, դեմքւարտահայից օվկուլյարան (մանրամասն տե՛ւ A. Kamp., op. cit., p. 36-41; P. Pe'dech. La Mé'thode Historique du Polibe. Paris, 1964, p. 21-32):

Իսլամական պատրիարք Միջնադարյան Իրանում

(կցկնուր խնհեր կրնակ եւ բաղադրականության շնորհ)

Պարսից գրականության պատմության մեջ հայության ստեղծագործություններից մեկը «Քալիլա և Դիմնամ» է: Եթի

ծագումը հեղիսկան է: Սասանյան Խոսրվ Անուշերվասի անձնական քիչ Բորգոյն այն բարգանել է միջին դարսկերեն: Միջին դարսկերենից բարգանակ վել է արաբերեն, արաբերենից՝ երայերեն, հետև լատիներեն, լատիներենից՝ ճ. Քրիստոն Նիկունոն բարգեղծազորությունը իշելու լաֆֆան է նաևնալու մի ն դարսկերենից այն արաբարափանց գիտականը, շխառություններու ու բարգարական արաբերեն: Միեւն ալ-Սոլիկաֆֆան, իր մյուս անկան կամ հարկադրված կայտենիքի հանդեպ զերև

զերմանիւն և վերջապէս, 1618 թիվով Ծրբագրությունը կատարվեց, լուրջությունը զերմանում է այն դասիւնքն: Այս ստեղծագործությունը հիշելու հիմնական դասձար Իրան ալ-Սուլամիքի է՝ նշանավոր մի դպրութիւն, որը ուժուոր դարսու միջին դասակարգությունից այն արարելու բարգանաց: Այս մեծ և խորապէս գիտականը, հաւելով հիգամին, իր բազմաթիվ աշխատաբառներն ու բարձրագույն հարկադրամ հրայրագույն արարելու մասին աշխատանք, մանական է, որ Իրան ալ-Սուլամիքի ամսությունների նման, որոնք իմբանակամ կամ հարկադրամ ընդունեցին նոր կրոնը, դասիւնքների հայրենիքի հանդեպ ջերմ սեր:

Նա աղանդավոր էր և հարու եր, ըստ եւելոյին, գրալա-
սկանությանց կամ մանիքնեականությունը: Նա խորածես զի-
ետք Երանի այդ եւկու հնագույն կրոնները և իր մեծագույն
հարգանքը դանց նկատմամբ շարունակ արտահայտում էր ներ-
ռողներով: Սեծ զինանակը այդ զգացմունքը չկարողացած
քայցնել և ի վիճակի չնոդակ բողարկել իր հայրենասիրո-
ւյունն ու հոգեկան կաղապարությունը ազգային հնագույն դա-
փանանքի հանդիպությունը: Արդյունքում այս ժամանակակա սուսնի
խալիքի հրամանով 757 թվականին տաճաջանահ արկեց, իսկա-
դեռ ակնառու օրինակ, խոսուն փառ խալանի առաջին հս-
տրության կանունու Երանու դարակի գրականագետների և գիտ-
ականների աղետավի վիճակի նասին:

Մեկ այլ օրինակ՝ Արքայան Խալիֆ Մամունը հայտնի էր որդիս անչափ հանդուրժող ժիրավալ: Սակայն հենց այս խալիֆի հետ կաղված է մի դասարայում: Մ. թ. 814 թվին Մերգում տնակաւարույրուններից մեկի ժամանակ նա հետարրիդուն է, քեզ ներկամեներից որևէ մենք կար՞ ո՞ է միջին դրավերեն (դպիկավերեն) մի բանաստեղծություն արտասանել: Արքա անոնկ խանինձանցայ նա դյուրահավաքս եւ ազնիվ երիսասարդ հանաւարտասից դպիկավերեն ներդր ո՞ է արտասանում նիշրիված խալիֆին: Մամունի հրամանով նաև սպանում են: «Հղատակ երկրուն արգելված նեզու զրծածող բանաստեղծը անվերջ սպաննալիք է ժիրավետուններին, իր անմարդկային արտարք հիմնավորում է խալիֆը, նա ի զրու է վերակենդանացնել ազգայնական զգացմունքները»:

Իրանցիները արար չեն: Ուզում են սա հատկապես ընդգծել: Միենայն ժամանակ իրանցիների ու լուրիկների միջև տարբերություն կա, այնուև, ինչղեա Իրանի և Ֆարս նախաճաշից բոլոր լուրիկները իրանցիներ են, սակայն բոլոր իրանցիները չեն, որ լուրիկ են: Քրեմը լրացնի են, աֆրանդը բռնի են, ինչդեռ եւ թերությունը: Սակայն հենց լուրիկներն են, որ եկարտի լուսնության մեջքում մշտապես կազմել են Իրանի ընակլության հիմնական միջուկը: Պարսկիներն են, որ մեծ արայատնիներ են սկլե եւ հենց նրանք են, որ շարմանակ կերտում են Իրանի լուսնությունը՝ ինձ ժամանակներից մինչև

ԱԵՐԼԱԲ: Իրան բարը ծագում է միջին դարսկերևն Երան ձեղից, որը նշանակում է «արհացիների երկիր»:

Սակայն չխարծե՞լ տրամի այն արխացիներն են, որոնց մասին շաղակարանում էին նացիստները: Դա ողբակի վկայում է այն, որ դարսիկները արար չեն: Ընդհակառակը, Երանում արար բարդ հաճախ բանահական երանք է դարսնակում: Մյուս կողմից ուզում են իրենց նաև Երանի դասմուրյան երկու ականավոր ու արժանի դրդիչների՝ Կյուրոսին, ոչ իրեն միայն անձնավորությանը, որ «Եսայու» գրում փրկիչ անվագը է իշեատակվել, և Դարեկին, որը Նապեի Ռուբակի արածանացրույթն մեջ աստիճ է: «Ես չեմ ցանկանում, որ բայլի գործիքից անցի», և խելանութեան ավելացնում է: «Ենոյն ծևուու և չեմ ցանկանում, որ զորեղը ի հաշը բայլի տաճօվի, ոչ, երբեք: Սա ծեմարտություն է, որը ցանկանում են ես»:

Այս մեծ արքայատիերն (Աթենքյան) հաջորդեցին պարբերությամբ առաջ Սասանյանների հայտնի հարսուրյունը, որի օրով Իրան դարձավ Խակուրային խոռոշ կենսուն: Սասանյան հարսուրյունը զույգ է հնարավոր և համեմատկա Հռոմեական կայուրյան վեցին ուժի հետ, մի երջան, եթե Խակուրյունը այնափ էր զարցագել, որ այլևս անկարող էր հմանայել կասախ քարարուներին: Գերմանների հարձակումը Հռոմի Քրիստոնյան է, ինչ Իրանի դպրազայն արարների հարձակումն, որը վեցացակ Քաղեսիայի ճակատամարտն Սասանյանների առաջին դպրուրյամբ (636 թ.): Սա հենց այն ճակատամարտն է, որը իրանցիները քարարուների հարցանակ են անվանում: Ի վերջո, Վճռական հաղբանակը արարները տարան 646-ին՝ Նահավանդում և Պատահական չէ, որ այս անվանեցին «Քարք Ալ-Ֆորուն» (Խաղբանակների հոլոքաստ): Դրանից հետո Իրան դարձավ խալամական: Սակայն հետազոտում, 680 թ.ին, Տեփի ունեցակ Քարպալայի ողբերգուրյունը կապված մարզարտի բռն Հումենի ճահատակուրյան հետ, որի հետահետով էլ իրականում, ծեսավորվեց ժականամուրյունը: Այս ժամանականում խալամի մեջ սկսվեց մի շարժում, որը տարունակ ուղղափառ (սունին) խալիքի ճնշման ներքո էր գտնվում: Իրանը հարեց խալամական մի աղանձի, որին որու չափով իրանականուրյունը դարձեւ: Հենց այս դասձառով էլ ժականամուրյան մեջ ի հայս եկան բազմաքիլ իրամական սարտը: Դրանցից են, օրինակ՝ «Կասարյալ խալամի», աշխարհի Քրիստոնության և ուրիշների խալամակների մեջ աղանձի պատճենը:

Իրանցիները կարողացան լիւամի դայանաներում շիական ըլքարչ ներք վերագտնել իրենց մասկորպային անհատականությունը: Թեևս դա է դաճառը, որ սուննիները շիականությունը անհանձնատիյ են համարում իրական լիւամի հետ: Հասկանական է այս արունելի եզրարու սպանված նախագահ Ալվար Սադրաքի 1979 թ-ին մի հարցագրույցում արտահայտած մնաքը՝ «Խորմանցին ոչ մի դեղում չի կարող լիւամի խոսնակը լինել, չե որ նա նույսում չէ»:

Այն, ինչը սպառաբար հայամական նշակույրի անվանք է, հանդես գալիս՝ իր մեջ ներառնելով զիտուրյունը, ճարտարաբետուրյունը, գրականուրյունը և այլն, իրականում իրանական խաղաղակրության արգանքը է: Սա այն դեղուն է, որ դարձվությունների վեճմանից են լինում: Այսինքն, իրավունքը, որ սիմված էին ենթակվել հայկապահներ, իրենց վեճը լուծեցին դարադրված արժեքները վեցնելով և դրանք կատարելացրելով: Ծիկականուրյունը, որդեմ կրնական երեսը, ամեն ինչ է, բացի համատես մի կառույցից: Ընդհանուր առնամբ այն բաղկացած է երեք հիմնական հոսանքից: Առաջինը այն ուղղուրյունն է, որը նորիկ է կանգնած ուղղափառ

Երիտասարդ մոլլա

(արար. ՏԵՍԱԲԱԿՈՄ է «մարմնավորում», «ասծոն մարմնավորում».- Խմբ.) գլուխյան փասթ:

Եւ վեցամես երրորդ՝ շախավորական հոսանքի ներկայացնում են իմանականները (արար-դրակ), իմամիյուն, էմամիյուն և ասանաւարիյին՝ «սասներկու իմանականներ».-Խմբը. Անդը. Մասնականության այս ուղղորդումն է, որ այսօ գոյություն ունի Իրանում (Ալաքը ունի Իրանի դատավանական կրթություն, իսկ ընդունականության այս ուղղությունը ունեն նաև շահականության այլ ուղղորդումների և մասնակիրական «դրազի» հետևողներ, որոնք իմքը թիվ չեն կազմուն. Խմբը) և որը իմամին ասծուն նմանեցնելոց առաջ չի անցնում, այսինքն կրնական առաջնորդի (արար, իմամ. -Խմբը) մեջ լոկ մի ժամանակ ասվածական է եւ տառնուն:

Ծիկմի աղանձները ևս դժվար է միմանցից զանազանել։ Դրանցից մեկը, որ 1397 թ. հիմնադրել է Ֆագալլահ Աստարային, կը վկան է «հուրութիյա»։ Աղանջի հիմնադրը երկու տարի անց զիսասվեց Թոնուրի ծոռնութիւն։ Նա նորասկ էր որեւ բառերի փոխարեւական և միսքի հմասների միջնորդ քա-
ցասերի «Վերջնական հյանտությունը» (աղանջի անոնք ծա-
գում է արար հուրութիւնք՝ «քառեր» բառից։ Խճ՛)։ Նա իրեն հս-
տարում էր ասծոն դաշզամախտոց։ Այս աղանջի բազմարիվ զարգախանեն եւրկայում գոյություն ունեն բուրշական «Քեֆ-
րաւչիյա» կրօնական ուղղության հետևողանիւթիւնը շշանում։

Ծայրանի ժիական աղանդերից մեկն է կրում «աղավի» անունը, որը հաճարյա քև լավագույն դպյամաներում շարունակում է իր գոյրություն և երես չափում չափից ավելի, առաջ հիմնականում հիմնված է Ալիք չորրորդ խալիֆի և մասնակի փեսանը ու հոգեբորոյրու լաւագումների վրա: Մեր ժամանակի մահմետականների կողմից այս աղանդը ուժեր թերազնիահանը խելացին չի կարող դիմութիւն գույն Հաֆեկ Ասադը, օրինակ, աղավի ժիա է:

Խալամի ողջ լրացնության ընթացքում բոլոր աղանդավորական շրջանների կիզակետում գտնվել են իրանցիներ:

Օմայան խալիֆներից, այսինքն չորս ուղղահավաքա խալիֆներից հետ Անկարի ունի Արու Բայրին, Օնսրին, Օմանին և Ալին, որով խալիֆայի ռաւելին. Խոր. ամենաաւագի հաւատության օրին շիամները սասակի ճնշելմների ու բանությունների էին ենթակլիւն. Բնականարա, հաջող հաւատությունը Օմայաների դեմ դայցարով Արքայանները, սասաց իրանցիների աջակցությունը. Այս կաղակցությամբ կարող են իրաւակելու Արու Սուլյանի աղոստածությունը Խորասանում: Հենց այդ ժամանակաշրջանն է, որ Երանիացի հետազոտ Գորին դիլորով կերպով անվանում է ըսդուն արաբների իրանականության հարթանակի հարաւացան: Գոյն ինչու տեղ չափանցված է, սակայն նոյնին և ճիշտ: Արքայանները Երախտանոր գտնվեցին, խանցի խանամությունը վեցներով, ոչնչ չացրի հարթանակի հասնելու գործուն իրենց օգնության ձեռնեկնած իրանցի զինակիցներին: Մասնաւոր խալիֆայության առաջին սարմենին Արու Սուլյանը (մ.թ. 755 թ., Քիւրզաւ), եռորոշ ժամանակ անց արդեն հիւատակված իրն ալ-Մուկաֆի քան նահապատի ենթակլիւնին: Ալ-Մահդիի օրով (755 թ. մինչև 785 թ.) լիարժենուն բյութանցավ խալիֆայության խառական հակադիրանական կերպություն: Ծանրահատ շիամների դեմ դայցարը միաձոկվեց օրեցու անդու իրանական ազդեցության դեմ ուղղված դպաւարի հետ: Երանի նահանգները, մեզ Հազար ու մի գիշեր»՝ ի ավանդապատմներից ծանոք Հարու Ալ-Ռաշիդ խալիֆի օրով, առաջին նման մնում էին կայսրության իմանական քննության գոյները: Իրանցիները շարունակ աղոստ քանական ծանրահատուն էին, եւ Արքայանների կառավարման ողջ ժամանակաշրջանում այդ դրույթնը մնաց անփոփոխ:

աղանդավոր

Ծիականության վեցնական
հստրանակը Խանում դպյամ-
նավորված էր այն հանգաման-
ելով, որ Ծահ Արքաը ստիրա-
կան մարդ էր, երանց հետ վեր-
սկում ուներ և նոյն ձեռով կ-
դայաբար էր բռնուրյան ու
անքաղաքանության դեմ:
Հաւսի ատճելով այս, Խանի-
վեցնի շահը՝ Սուհամադդե-
քան կարող էր Ծահ Արքաից
դասեր խաղել: Ակներեւ է, որ
Ծահ Արքաի հաջողության
մեջ հոգնուրականությունը ոչ
մի դեր չխաղաց:

Հայ իշեր են գտնվում «ասլածային զիտորյան» և հղեւորականների ազրեցորյան ներք, սակայն այսուհետեւ սրանց դերը դժվար է զերազնահատել: Հոգեւորականները հասրակության գործերի խորհրդատուններն են ու պնդաների և մոլորդյանների հոգեւան վերջին հանգրկանը:

1980 հունվարի 26-ին, Իրանի նախագահական ընտրույթներից հետո, քերպում մի ակնարկ իրաղարակվեց, ոս որի անգրագետ վկարակութեար սփյուռքած էին խնդրել իրենց նույալին, որ նա իրենց վկարուղը ճիշտ ընտրույթն կատարելով, վկարակութեար նետի: «Իրենց մոլլային խնդրեն», այս արտահանելու դպրոց բաներում դպրուցիկ լից է քաղաքաց: Քաղաքական հարցերում նույան կա կարող է կանոնակարգութ նշնչել: Նա հասարակույթը զգացնուենք է առաջնորդում, ինչի նախադասանը, բնակչանրաւ, Իրանում քաղաքանակ անցրագետների գոյությունն է: Մի դպասնական հանդիման ժամանակ սահմ հղարանը ամենա ասաց, որ անդրագիտության հաւելվածը Իրանում 8 տոկոս է: Սակայն վերջին տեղեկությունների համաձայն (1980 թ. ամառ), անդրագիտությունը նույնութեան 50 տոկոս է կազմու:

Ծխականության նավին համառոտակի կարելի է ասել, որ նրանուն երկու մատծելակերպ է քանինված: Առաջինը՝ յուրաքանչյուր ոչ կրոնական իշխանություն, որ հակարգվում է կրոնական առաջնորդից իմաստին, հակաօրինական է, և երրորդ՝ ամենասննեն երջանկությունը հավատացյաների համար նահասակությունն է Աստծ ճանաղարին: Անայսան լինելու համար դժբ է հետեւ, որ սրանուն իր դերն ունի 680 ր.ին ճահատական վաճ Հոստեյնի: Հոգիչ և գրգին սպոնսոր արարողությունը՝ Ասուրա, նորից քառանուն է ատելության արտահայտություն՝ ուղղված Հոստեյնի սպանողի, համադիեն բռնակալ Յազիդ խալիֆի դիմ: Այս անհնից հետոնուն է, որ հակածիական դիրքուուն ունեցող յուրաքանչյուր իշխանակուր կարող է Յազիդի ժաղաք գրադանել ծողովուրի գիտակցության մեջ: 1978 թ.ի սեպտեմբերին Խոմեյնին հենց այս զգացմունքների վրա է հենվել և Իրանի ժահին հսմնեատել Յազիդի հետ: Պատերազմն իրաքի դեմ ևս համարկում էր «Յազիդ» Սանդամի դեմ իմաստ Հոստեյնի դայակարի արտահայտություն: Անհասկած շիականության մեջ մեծ վեր է խայտուն ննիք ամենաշատը հաճարելու զարգացություր: Խահատակի առավելությունն այն է, որ նա կարող է չըսպասել Հարության օրգան, հանգի մահականց անմիջական հետո ուղղվածությունը դրանք է զնապու և Հարության օրը կարող է նույնականացնելու մասին:

Պարսից արդի գրականության ակնառու ենեկայացողիչ Քողորդ Ալավին 1980 թ. նեկ է «Իրանցիները վաս մահմետականներ են»: Սզբիները գրեթ դաշտ էին և նամազը մուսաված: Փխարեն աւածում էին գտել հարթեցողորդյունն ու գինարդուք: Սակայն, երբ յաւոնյաններ մի մեծ խումբ (շահական վարչակարգը) ահեղի հարստորյուն դիմում նորասակով բռնում է անբարոյականության ուղին, զանգվածներն ընդգետով, հաճինք անսարսան կամ իշ ապականիամ բաղդական սարենի (սյալ լոյնդում հոգեուսականության), որներ ի փիսակի են հարստորյան և ինչի իսլամական սնօրինության հիման վրա խսկական իսլամական իշխանություն հաստատուու, տեսառու են իրենց ընկերային փրկության միակ ուրիշ»:

Այսօրքա Իրանի բազմաթիվ քաղաքական դեմքերը լավ դաշտեացնելու համար դեմք է փնտել դրանց միջնադարյան արմանները:

© Jes. P. Asmussen. Islamiske Sekter i middelalderens Iran// Iran, Islam og Vesten i Middelalderen. København, 1987. SS. 33-37.

1987, ss. 33-37.

Ռաֆիկ Մրգսիամյան
պատմագիտուրան դրվուր,
պրոֆեսոր

Հայեր Աֆղանստանում

Աֆղանստանի հայ զարթօջախները, որոնք սովորաբար Պարսկաստանի զարթօջախի մի ճյուղն են հաճարվում, ունենալ են կազմակերպություն, որոնցից հետագույնը վերաբերում է Մրցակույնաց ժամանակաշրջանին: Պարսկաների կողմից բազմաթիվ հայեր են սարվել եւ բնակեցվել Խումաստանում, Սալստանում, Խորասանում, Նիշապուրում և այլու:

Այս հայ զարթականների զգակի մասը հետաքայում շարժվել է դժու Արեւելք եւ մըծական բնակչություն հաստատել ներկայիս Աֆղանստանի տարծում:

Աֆղանստանի ժամանակակից տարածում դարձայի բնի տարվան հայ զարթականների մի ճյուղն են մըծական բնակչություն հաստատել ներկայիս Աֆղանստանի մասին:

19-րդ դարի կեսերին համաշխարհային մամլութ տարածվեց մի տեղեկություն, որ զայիս է լրացնելու Սիմեոն կարողիկոսի հայողագործ Աֆղանստանի հայ զարթականության մասին:

19-րդ կեսերի աֆղանական ամենից հզոր խոռվությունը, ինչպես հայութի է, եղել է Ղզլալ հազմատենչ ցեղի ապօտամբությունը, որը նպատակ է ունեցել տապալել Եմիր Աբդու Շահման-խանին եւ Նրան փոխարինելու Եուր-խանով:

Եվրոպական թերթերի թղթակիցները, որոնք անձամբ եղել են դղայաների մեջ եւ ականատես են եղել դեմքերին, միաբերան ուղղում են, որ դղայաները, որոնք բաղկացած էին 10.000 ընտանիք, ունեն բուն հայկական ծաղում: Անզիստական թերթից մեկի թղթակիցը, որը եւ հավասի առացոց, վկայակում է դղայաների հայկական դրույթ կրող ազգագրական կենցարային բազմաթիվ սովորությունները: Լրատուրի դղմամբ, հետո իրեն դղայաները ընդունում են, որ իրենց նախնիները հայեր են եղել:

Այս տեղեկությունները կամ լրագրողների հաղորդականությունը դղումներ եւ հաստատել, որ դղայաներն անվիճելիորեն նախկին հայ զարթականների խամացած ժամանակներն են, դժվար է: Բայց մեզ հասած առաջնախան տեղեկությունները դեմք է որ ունեան դատական ծօմարտուրյան համար:

Դայ զարթականության հաջորդ, երրորդ այլից 17-րդ դարի Երկրորդ կեսին հիմնականում հաստատվեց Ղանջահար եւ Բարու խաղանությունը: Այս անզամ թանագարիղը բացի այլ դաշտան է կար: Արեւելին արածանական հայ հաստատական տեղական առաջնորդը չի կարող աշքարող անել այդ բարձրությունը, որոնցով անցնում է Մերձին առեւրական խոռոչը նույնության մեջը:

1722 թ. Սույնանց գրաված են ավերած աֆղան Միր Սահմանուղ կողղողտեց նաև Նոր-Չուլան եւ իր ունե բռնի տարավ Նոր-Չուլան: 60 հայ արհեստավորական ընտանիք ու բնակչությունը:

Մի ժամի տարի անց, աֆղանները Սույնանց տարան 200 տուն հայ արհեստավոր՝ մոտ 500 մարդ եւ բնակեցրին Բարուլում:

Փորիչաւան միհիթարական վիճակում են եղել Բարուի հայ զարթականները: Այստեղ հաստակած մի բուռ հայ արհեստավորներն ու առեւրականները, իրենց հավաքած միջոցներով, Բալա-հիսար փողոցի վրա, Զելելարան ամրոցի դարդասահ մոտ, 1737 թ. կառուցել են հայոց Եկեղեցին: Այս փողոցի վրա են գտնվել հայ արհեստավորների արհեստանոցներն ու վաճառականների խանութները: Բաղադրի մնալարախան մի մըրճ հեռափորության վրա հայեն ունեցել են գերեզմանատուններ: Ըստ տեղեկությունների, հայեն այդ ժամանակ կրոնական ազատություն էին վայելում: «Բարուի մեջ գտնվող հայերը, զրում է Րաֆֆին, այս ժամանակ աֆղանական կառավարության բարձր դաշտուններու զրում անցնա, աւաեր դատերազմական բանակներու զրում բարձրացան»:

Համենատարաք բարվիր կյանք ունեցող այս զարթօջախը սակայն, առա կարծ միջոցնում անկում է արել եւ նրա անդամների մեջ մասը ցըկվ է այլ կյայր:

Խոջա Մկրտում Թիֆլիզիցին 1763 թվականին Ղուկաս կարողիկոսին գրած նամակում տագնարող նույն է, որ Ղանջահարում, Բարուլում և նաև անհովիկ հայություն է տեսել:

1763 թվականին Աֆղանստան է ուղարկվում Անձնիա վարդարեց: Ներ հիմնական առաջնահարաբերությունների մեջ մնել աֆղանահայ համայնքի հետ, գրագրություն սկսելով բոլուսական հայոց Սաֆարի հետ:

Եւ հավաքական կյանքից գրկված հայերին: Քարուղի ծանապարին Ար անշան վախճանվում է: Հաջորդ տարին նույն նպատակով Աֆղանստան է ուղարկվում Գրիգոր Վարդապետ Սահահնեցին:

Այս դրամի Անդամաստանի հայությանը մասին ոչ մի տեղեկություն չունեմ: Սակայն, ըստ Երեսությին, այն բավականին մեծ էր, որ Անձնիա եւ Գրիգոր Վարդապետը առաջնահարաբերությունը էր տրվել Աֆղանստանի հայաւա վայրերու կառուցել եկեղեցիներ եւ տեղի հայության համար ծեռնադրել քահանան:

Աֆղանստանի հայերին ուղարկված իր կողմանությունը կարողիկոսը տափիրել է հնագույն էջմանին իրենց առաջնորդին եւ կարուցել է առաջնորդին իրենց առաջնորդին եւ թոյլ օսա կրոնավորների մուտք հայկական համայնք:

Դայսմինի չեւ թարյուն հաջողություն ունեցա՞վ Գրիգոր Սահահնեցին, թեև մի մեջ ասվում է, որ նա իր հայկական երկու եկեղեցիներ եւ առաջնորդին եւ թոյլ օսա կրոնավորների մուտք հայկական համայնք:

Սա էջմանի վերջին փորձն էր կամուրջ գցել Աֆղանստանի հայ զարթականների ու հայերների միջեւ:

Իրար հաջորդող անբարենուաս խաղաքական դեմքերը վակեցին Պարսկաստանի վրայով Աֆղանստան տանող ծանալարիները եւ կուտեց կաղող վերջին թելը աֆղանահայերի հետ: Որու ժամանակ կարծեն Աֆղանստանի հայերի գոյությունն իսկ մոռացվեց: Միայն աւրիներ անց, եր Սիջին Սսիան դարձավ Աֆղանստան տանող միական անվանական ժամանակարի հայ առեւրականները նորից Երեսացին նոր ուղարկություն: Դայձայ նրամ է ին, որ նամակներու կամ անձամբ սկսեցին տեղեկություններ հայությել մոռացված այս հայ զարթակայիրի մասին: Անշահին լուրեր անմիտիք էին:

Ինչուս քարուղում ադրոյ 150 ընտանիք, այնուած էլ մուս հաղաներում եւ զուղություն ադրոյ հայությունը կանգնած է ծոված մահմետականանալուց քացի այլ ել չունեին նրամ: Կարողիկ միսիներներ եւ նա նամակ չին: Օգսվելով հայ հոգենուականների բացակայությունից, նրա անմիտիք էր ին ուղում:

Ափղանստանի հայ զարթութի այս ծանր վիճակի մասին 18-րդ դ. վերջին հայենի դարձավ Յովսեփ արդութ: Արդությանին: Նա եր, որ օգսվերի բուխարայում վախճանական թմբանության մեջ մահմետական արդարական Բեժամյանի կամականական հայությունը էր կարողիկ կուտեցին տեղեկություններ հայության մասին:

Եռանդու Յովսեփի Արդությանը ծեռնական կուտեցին տանություն է ամենաականիկ միջոցառություններ քարուղի արդութի հետ կաղող վերականգներու համար: Էջմանի ուղարկած նամակների մեջ մասն ինդրուս է կարողիկոսին մասական հայությունը կարուցել ին ուղում:

Սա չունելու Յովսեփի Արդությանը ծեռնական կուտեցին տանություն է ամենաականիկ միջոցառություններ քարուղի արդութի հետ կաղող վերականգներու համար: Էջմանի ուղարկած նամակների մեջ մասն ինդրուս է կարողիկոսին մասական հայությունը կարուցել ին ուղում:

Սա չունելու Յովսեփի Արդությանը ծեռնական կուտեցին տանություն է ամենաականիկ միջոցառություններ քարուղի արդութի հետ կաղող վերականգներու համար: Արդությանը ծեռնական կուտեցին տանություն է ամենաականիկ միջոցառություններ քարուղի արդութի հետ կաղող վերականգներու համար: Արդությանը ծեռնական կուտեցին տանություն է ամենաականիկ միջոցառություններ քարուղի արդութի հետ կաղող վերականգներու համար:

Ծիգ հոգեւորականներ ուղարկել Քարոզւ: Անհաջող է անցնում նաև Նոր Զույգի առաջնորդի կողմից մարդիկ ուղարկելու նրա փորձերը: Եթեանցին սիմված դիմում է Հովսեսի Արդությանին եւ բացատելով գործի եռյունը, խնդրում է նրան բավարարել աֆդանահայոց խնդրանքը:

Ձեռնիցե Արդությանն առանց հաղաբելու նամակ է ուղարկում Եջմիածին, որով հայտնում է, որ ի կատարման կարողիկոսի հանձնարարության, Աստրախանի վրայով երկու հոգեւորական է ուղարկում Աֆղանստան:

Արդությանը դահանջուռ է Երանցից հայողութել «...զամենայի որդիստութիւն նոցա», Նեւիլը «թէ որդէ՞ս են, զի՞նչ արհես ունեն, ի՞նչ են անուննեւելիկոցն, որդին նոցա կարդապէ՞ց են, թէ չէ, դովվարու օսին ողոնտութիւն ունեն դոցա վերա, թէ չէ...»:

1775 թվականին Լահոռից, աղա ներ՝ Հակիմանքարդից, բազմաթիվ հայ զինագործներ են տեղափոխվել Քարու՝ Աֆշանական թանակի համար գեներ դաշտաստելու նոյանակով: Բայց նրանց բախտն էլ աս չտարերեւից իրենց հայրենակիցների բախտից:

18-րդ դարի վեցշն և 19-րդ դարի սկզբներին Թարուլի հայ զաղութք նվազել, դարձել էր 30-40 տուն: Ղանդահարի հայությունն ապէնի միշ էր, իսկ մնացած վայրեմ հայությունը գլխավին ծուլվել էր, բացի առանձին անհանդեից:

19-րդ հարի համարես 30-40-ակար քվամանների հայ համայնների, ավելի ճեղ՝ նրանց մնացորդների մասին տեղեկությունները համեմատաբար շատանում են: Դրանք իմբնականում հաջորդում են անօլիական ճանապարհորդները եւ Քարու մոած անզ-լիական սղաններն ու նրանց ուղեկցող հոգեւորականները:

Սեզ են հասել 19-րդ դարի 50-ական թվականներին Քարուկի հայերի մասին կաթոլիկ միասիայի կողմից գրված մի բանի հաշվետվություններ:

1832 թվականին Քարուլ այցելած կարողիկ արքանի ժամանակ Կոլֆը եղել է հայկական համայնքում և հոգածել տեղի հայերի հոգեւոր հոգեսրբ։ Նա հայորդում է, որ այն տեղ աղրում են միայն մի խան տասնյակ կղզիացած հայ թասանիներ, գրեթե կտրված արտահին աշխարհից։ «Այս փոքր հաճախը տարիներ շարունակ կողոպտվել եւ սնանկացել է կառավարության կողմից... Նա մծածես վնասվել է այդ եւկրում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխություններից, անօրինականություններից և արյունահեղություններից։ Ճեն միայն անցյալ տարի քաջարիկ հայեր ամիրի կողմից քանտերն էին նետվել եւ Փետևարի միսիայի միջնորդության ընուրիկ է, որ նրանք քանտերն արձակվել են»:

1842 թվականին խարզիչ Զ. Ն. Ալեքսի Եւ կաղիսան Բայկելի «Դայ Իհուսոնյա փոքրիկ համայնքի մասին» գելուցաբից Երևան է, որ հայերը շարունակում էին կղզիացած կյանք վարել Բայիսար ամրոցին կից մի

ԱԵՀ փողոցում: Նրանց հիմնական գրադարձնությունը Շիրազի գինի պատրաստելն է, կային նաև այլ արհեստավորներ:

Նման դայլաններում, իհարկե, հայ զառութը զարգանալ կամ դահղանվել չէր կարող:

Մ. Թաղիառյանը, որը ժամանակին սեղեկություններ է հավաքել աֆղանահայերի մասին, ամենամռայլ գույներով է նկարագրել նրանց վիճակը 40-ական թվականներին: Նա հայտնում է, որ Քարուլում մնացել էին ընդամենը 50 տուն հայեր:

1876 թվականին Եմիրի հատուկ իրանա-

նով հայերը եւ իրեաները, որոնք մինչ այդ ազատ էին ամեն տեսակ գիննիրական ծառաց, յություններից եւ հարկերից, դարձան գինա կոչի ենթակա եւ հարկադրվեցին: 1890-ական թվականներին Աֆխանստանում իրավունք հայեր էին մնացել: Մենք է հասել Արդու Ռահան առաջնորդ մի Ֆերմանը, որը նաև ուղղել է Կալկաթայի հայերին: Նամակը բավականին հետաքրիր է Աֆխանստանի հայության գաղութի դատմության համար, ուստի նորա տակահարման ենի համարում որու կրծառում Աերով ծանրթացնել ընթերցողին: «Ծառ բանենից եւ երաժշխննենից հետո, թող հայութի լինի Կալկաթայի հայ հասարակությանը որ հանգուցյալ Նադիր շահի գահակալու

թյան տարիներին (թող ասված նրան հանգիստ է ընդունել), ոչ մեծ թվով ընտանիքներ, որոնց մեջ հաշվում էին նույն հինգ հայուս հայազգի նարդիկ, եկան այս երկիրը ... Զեայա յած այս բանին, որ ինչողեւ մեր նախորդների, այնուեւ էլ այսն մեր զահակալության տարիներին, նրան չեն զգացել եւ չեն զգացել անհանգստություն եւ վիճակ, ընդհանուր ռազմական ռազմություն եւ պատրիոտիզմ առաջ բրոյցը մեր եւ փոքր քարտեցեց են եւ զրադեցնում են նշանակալի դաշտուներ եւ ափդանական կառավարություններ ստանում են աշխատաված, այսուեւ, ու նրանի գեղեցիկ բարեհաջորդությունների եւ հասել կանոնին, այնուածենայինիվ նրան իրենց դժբախտ են զգում սեփական ազգային հասարակության դակասի դաշնառով»:

Այս նախարարնից եղին անցել է իր ֆեռանիք բուն նորաւակին. «Ցանկալի է, որ դուք եմելով մեր ազգային եւ կրօնական զգացմունքներից եւ համակարգություններից կու կըրպած կամ արիեսի գիտաւ հայ ըստ ասմիներ եկափսիսի Աֆշանասանի սերտարքան սահմաններ եւ աղոյթսկզ միշտրաբան ենի իրենց հայրենակիցներին իրենց մենակության մեջ եւ հենց իրեն է իրենց կամունք անկացնելու բարեկեցության մեջ»:

Նա այդ նամակում խոսում է սվեր, ու
Ղնդկասանից Աֆղանստան տեղափոխվեց
ցանկացող հայերին մինչեւ տեղ հասնելը՝
բոլոր դահակային կետերում կաղղահովելը
սննդաբերեներով ու գիշերեւու տեղերով, եւ
տեղ հասնելու Երանցից յուրաքանչյուրը
կաշխատ իր մասնագիտությամբ: Ենիր հա-
վասանում է, որ հայերն իր եկրում կաղրե-
«ապահով եւ հասար կանցնա»:

«Արդյունք և համար վարագություն»
Արդյունք Սահմանա խան իր հրավերն ավելի
շի հեղինակավոր բաժնեցու համար նամակը
Կալկարտ է ուղարկվու իր. վառողացին Սեր
Վուրդին խանի (ազգությամբ հայ Դուկաս
Չովսեփիսանի) միջոցով:

1898 թվականի մայիսի 25-ին Կալվարա
յի հայեր ուղարկելի են իրենց դատախան
նամակը Ենիքին: Այդ նամակը, որն իր բո
վանդակությամբ արեւլյան ամենածարդի
եւ խորանակ դիմանագետների նախանձը
կարող է շարժել, հասել է մեզ: Մի ամքողի

Նրանք այսուհետեւ խորհուրդ են տալիս ե-
միշին ավելի բարելավել տեղի հայերի փիճա-
կը, որն օրինակ կիանոնիսան նյութ հայե-
րին: Նույն դատապիսան նամակում հայեց-
գրում են. «Ենթ քոյսէվորյուն եմ խնդրում
Եթեկայացնելոյ Եթր բարձրության ուշադրու-
թյանը հետեւյալ հարցը»: որ Եթր բարձրու-
թյունը համաձայնվի Ավրանսանի հայ մա-
նուկմեթին ուսման ուղարկել Յնիկաստան,
գուցե՝ Կալկարա, ընթիանու կրթության եւ
մասնագիտական ուսուցման համար: Ավա-
տելոյ հետ նրանք կվետառանան տուն, որ-
դեսզի հառուցեն հարազա կառավարու-
թյանը ազնիվ եւ հավատարիմ ժառայու-
թյան...»:

1897 թվականին Եմրիք Վերաբերունը դեմքի իր հղատակ հայերգ փոխվեց: Անհասկանալի դաշնառով Արդու Ռահմանը, որը շահագրգոված էր հայերի Աֆղանստան զալվ ել բարեկապում էր Երանց վիճակը, հատուկ հրանձնով Երկիր քննի ուժով արտասեց բոլոր հայերին: Նրանք աճրոջությամբ անցան Յուլիսային Հնդկասահ:

Կարծ ժամանակ անց միայն հայտնի դարձավ, որ Ենից կատարել է իր հավասարակից այրունությունը սուլը Արդուլ Համիդի գանձությունը, որն իր հավասարակիցն հատուկ նամակով նշնդիր էր արտասել հայերին որպես անհավասարիմ հղաբակների:

Ղժբախտարար, Փետևաւ արտասված
հյա զարդարաններոց զգապակց ոչ էջմիա-
ծինը եւ ոչ Նոր Առուղար: Նրանց քախտին եւ
ճակատագրին հնարքեր գտնվեցին հնաւ-
կալարախ եւ Յնիկասամի մուս հայ հա-
մայնների Եկեղեցներու ու մեծահարուսամե-
րը: Նրանք բացարձակ ոչինչ չարեցին անհե-
տացումից փրկելու համար այդ փորիիկ հա-
մայնք:

Ս. Մերը իր «Հայեր Հնդկաստանում» գրքում, նեզ անձանոք աղբյուրից փաղելով, նեզ է բերել հետաքրքի մի տեղեկություն, որ Փե-

Հայկարում հաստաված հայերն իրենց հետ
Քարուից բերել են դատկառելի հության
ծեռագրերի մի մեծ ժողովածու:

ըր կցկուր են: Յենի Ուալիխնասոնց «Անգլիացիներ» եւ ռուսենր Արեւելքում» գրում սկզ է Չինաստանին պահանջաներձ աֆղանական Ղաչիս խայքի մարդահամարց այստեղ խայքի բնակիչների թվում են նաև 300 հայեր: Ուալիխնասոնին հաղորդումը դեմք է հավասի համարել, քանի որ գեներալը ծերի սակ է ունեցել անգլիական զարդարային զրբերի հաղորդման սվյաները եւ ինըն է անձանց եղու է Ղաշխայում:

Չինաստանին սահմանակից այս փորերկ բաղադրությունը 300 հայերից բաղկացած համայնքի գոյությունը զարմանալի է։ Ղափան առեւթական բաղադրիչնենակես եր Չինաստանի հետ կատարվող մեջամի առեւթյունը։ ■

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՆՐԻ ԱԼԳՐՈՒՄ ԱՀԱՄԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՀԱՄԱՐԻ

Անվանակոչման ծիսակարգ հազարամյակներ անցնելով մինչեւ է օր տաղանձնել է իր այն նշանակությունը, որն ունեցել է հնադարում: Ո՞ր ծննդին ժամոք չէ «ծիծ» անվանակոչման դրոբեմը, որը կը ճանդարձեր ընտանեկան ավանդույթները, բայց դրա հետ մեկտեղ նաեւ կարահայքի նորամի հետ կապված սղասութեան ու հոյսերը: Այսին անվանակոչման ամբողջ հիմքը նույնություն է սեռնի փոխարքությունները:

Նահանջեական ավանդույթը դահանջում է, որ հայրը «քարձագներ» նորածին երեխային եւ «զնեն իր ծննդեին»: Բայց եր անվանակոչում է մայրը, հայրը կորցնում է իր հայրական իրավունքները, նա արդեն իշխանություն չունի երեխայի վրա: Այսին էին համարում ին ժամանակների ժողովուրդները: Ըստ հնդեվրոպացի հներերի (մ. թ. ա. եկեղեցի հազարամյակում ժամանակակից Թուրքիայի տարածում դետականություն ունեցող մի ժողովովի) ամենահին առասպելի, աստվածային նախամայրը ծննեց մարդ զավակ: «Նա քարձագներ նորածին եւ դրեց նախահայր-աստծո ծննդեին: Խոկ նա սկսեց ուրախանալ երեխային և ոյցել նախ...»:

Սակայն ի վերաբն անվանակոչման ծիսակատարությունը համապատասխանում է մայրի խանության սովորույթների: Եգիպտացիների, ուումեների եւ հրեաների հնագոյն առյունները վկայում են, որ ի սկզբան երեխային անվանակոչելու համար «լավորված» է կինը:

Անունը նախանան է (լա. *nomen est omne):* Համաձայն հնագոյն դաշտեացումների, այն համեստանում է մարդու անհավական երթյան կատեր մասը: Բայց անունը դրա հետ մեկտեղ տուեն (լաւաշումնի բույս կամ կենդանի) է, որը աղանդում է երեխայի դաւաշումնությունը: Դրանից բացի անվանակոչումը անվանակոչում է նաև նախակում է հնագոյն երանելու նրան: Առաջին մարդու դրամունը թույլ է տրվել անուներ ունեցող կամ մայրի համեստի կողմէն մոտենացնելու մասին:

Համաձայն հնագոյն դաշտեացումների, անունը ստանում է մի խորհրդավոր իշխանություն: Անվանակոչել ունել էակ, նեանակում է հնագոյն երանել նրան: Առաջին մարդու դրամունը թույլ է տրվել անունը ստանում է մայրի համեստի կողմէն մոտենացնելու մասին:

Վորումները: Օրինակ՝ Լիա (կով), Ռաբել (իշխան), Դերմրա (մեղու), Սեֆորա (ծիծիկ), Էգա (Երինց), Հովհնա (աղավնի), Ապրա (մկնիկ) եւ Տարիքա (այցամայք): Մրանի բոլորովին էլ համահական մականուններ չեն: Ըստ հակառակության՝ Խամարած ժողովուրդների մոտ համակարգես զնահամապում եւ հարգվում է Ուանը, որդես ոչխարի դաստիարակությունը և ուղարկությունը: Հունական է իր համարական մականունները: Հյուսական դաստիարակությունը և ուղարկությունը ուղարկությունը և ուղարկությունը: Հյուսական դաստիարակությունը և ուղարկությունը:

Եթևաները բաղադրացիության իրավում չեն ունենան: Մ. թ. ա. առաջին դարի հեղինակ Նիկողայոս Դամակոսոցին հաստատում է, թե ինչողիս կայունությամբ էն դահանակություն այդիսի դաշտեացումները: «Հյուսական ավելի շահ երկրաց է ան աղամայն անվանում են մայրական կողմով եւ ժառանգությունը թողնում են են դուստրեին եւ ոչ թե որդիներին»: Սարու ծագումը որուելիս հաւաքի տանկում միայն մայրը, որովհետեւ «նրա դերը ու աներկայելիութեան ակնհայք»:

Դետարիի է հրոմեացիների իրենց դուստրեի անվանակոչման նկատմամբ ունեցած վերաբերումները: Նրան այնուան բարձ էն զնահառում աղջկիներին, որ ոչ մի անուն էլ չին դուռն: Կանայք կրում էն միայն իրենց տոհմային անունները (*Յուլիա, Կլավիտիա, Սուլիմիկիա* եւ այլն): Եթե միաժամանակ մի խնմուն ունենում էն մինչենույն անունը, աղա խոհամիտ հոռնեացիները նրանց ուղղակի համարակարգ էն կլավիտիա *Տերտիա* (*Երրորդ*), կլավիտիա կվինա (*Ինքներորդ*) եւ այլն:

Արար կանայք այժմյան Եռուսաղենում ավելի «Ժամանակակից» են. նրան իրենց դուստրեին անվանակոչում են ոչ թե դաւաշումների առարկանությունը, այլ զեկավարվում են ան ավելի ուս այն ժամանդրություններով, որոնք վերաբերում են զնայայա (Եզան ազեր ունեցողը), իսկ Արենաս Պալլասին՝ բավայա (բվեճի աչեր ունեցողը), ուրեմն սկզբանական են անունները, նրանց մայրի հետիկի: Արդյո՞ւնարդիս նայեան կամ դրանից հետո: Այսու մի արար կին, որը ծննեց է միայն աղջկիներ, չորրորդին անվանել է *Զա՞ռլիլա* (ծանր թեք), իսկ ուրեռորդին՝ *Տամամ* (բավական է): Տույնը նաև բրդերի եւ հայերի մոտ. հմնք: Իրդ. Բառ (բավական է), իջ. Բավական, եւ այն: Անվան անձինությունը, առաջինի կանոնություն է ճակատարական նշանակության սկզբանական մասնությունը, առաջինի կանոնություն է ճակատարական մասնության սկզբանական մասնությունը:

(Հայ: E. E. Vardiman. Die Frau in der Antike. Dusseldorf-Wien, 1982. բարգմանությունը եւ մշակումը՝ բանասիրության թեկնածու Գոհար Մուրարյանի):

Մի հայաց մետենք դեղի անցյալը:

Ի գիտորյուն բոլորի՝ 20-րդ դարով ես չմ գրադիւն երթե: Հայսնի դաստիարակ, որոնց մասին խոսելն անհնար է: Սակայն ես զբաղվել եմ դասմուրջամբ, մասնաւորապես էքսունտրի դասմուրջամբ: Քանի որ 1938 թ. առաջ ժամանակ եաւ ունեմի, որուեցի դաշտարձունքն իմաստավորել այդ գրադամունքով: Ակսեցի դասմական բախումների ընթացքուն մասնաւոր դասմուրջամբ: Այսուհետև ինձ համար բաշխութեաւ ստեղծվեցի՞ այդ խոհեր ճշտերի ազգամիջյան հարաբերություններուն, այն ժամանակ, եթե բոլորս կրում էին նոյնաշխի հազուասեր՝ բամբակով մզդակած բամելու ու տարա եւ կատարում էին նոյն աշխատանքը: Հենց այս դայնաններուն եւ, որ արտաքնարդես ոչ մեկս մյուսից չին տարելուում, սակայն, այսուամենայնիվ, ազգայինը միշտ իրեն զգացնել է տախու: Ոչ միայն դաշխատանք ու ուգրեները միասին չին սրբավում ու բնում նոյն վայրում, այլև նոյնիսկ Մեծ, Միջին եւ Փոքր ժողովի դաշխատանքը ընկերություն էին կատարում «յուրայիններից»: Են դա ինձ հետաքրքրեց:

Իմ հնարավորությունների սահմանները մեծացան շնորհիվ այն բանի, որ մեզ մոտ բերեցին նաև գերմանացիների, էսոննացիների, որնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձնահատուկ ժիշտ ու խառնվածքը:

Նրանք բոլորը համախմբված էին եւ հարկ եղած դեղուում միմյանց սատար էին կանգնում: Չինացիների հետ սփելին եւ բացարկելին են դժվարանում ի ավելի, բան ըլույթի հետ: Նրանց ունեն մնչալեզու գտաւ: Քանի որ չինացիներն ունեն մնչալեզու աշբեւություն, այդ դասմանով դժվարանում էին մեր հարաբերությունները: Բայց մեզ օգնության հասակ մանջուրը, որը մասծում եւ խոսում է ճնշեց այսպիս, ինչուն սիրեցյան ժողովությունից եւ մենք մերանցանք: Իմ չինարեն չինացալու դասմանով նա ինձ օգնում եւ, բարգմանում, ինչի արդյունքը եղավ այն, որ ես հաճեցի մի կոնցեղիայի, որի մասին մանրամասն գրել եմ «Երկիր կենսուրություն եւ ծագումը» աշխատության մեջ, բացի այդ՝ որու հոլովածներում ու հարցարկույցներում, որնցից մեկն անվանվել է «Մարդկությունը ամենից վեր...»: Անվանումը ես չի մասծել, սակայն ոչ մի առարկություն չարեցի, որովհետեւ ես համաձայն եմ այն ճշգրտմանը, որ դա չէ հարցի լուծումը, այլ միայն նրա դրվագը: Խոկ ի՞նչ է մարդկությունը: Ինչո՞ւ այն գոյություն ունի այդքան երկար: Ինչո՞ւ լիովին անդարձան լինելով նորուակի իրական կյանքի բնական դասմաններին, այն երա վրա դարձավ առաջատար՝ իշխող ժամանուկ, արածեց ամբողջ ցամաքի վրա, հասկաղեն երկրի փոքրիկ ծովերի ցշանում: Պատասխանը դարգ է մարդկության կառուցվածքը խայտարդիք է: Այն կառուցվածք է ոչ անիներակոր եւ երկուանի առանձնյակներից, այլ՝ եաւ անհատական, համակարգային արժեքներից եւ էքստրուսից: Եւ դրանց յուրահակությունների մասին եւ կիսումի:

«Համակարգային արժեք» եւրմինը դաստիարական չէ, որ օգտագործում են: Դա 30-ական թթ. Ամերիկայում թերալանձիի կողմից արված հայսնագործությունն է, որը մինչեւ կիրեններիկայի տարածումը ոչ մի ուղղություն չէ սատելի: Այն ժամանակ համակարգային մնտեցումը համաշխարհային ճանաչում ձեռն բերեց: Այժմ որուակի տեղեկություններ համակարգի մասին:

Համակարգը դա էլեմենտների խոսք է, որտեղ կարեւու են ոչ թե ինեց իրենի էլեմենտները, այլ՝ միմյանց միջեւ եղած կաղերը: Ահա ես նաև առաջ եմ այստեղ եւ հիմա խոսում եմ: Մենք մշակում ենք համակարգը. ես խոսում եմ, որով լսում եմ: Կարեւու չէ, թե որքան մարդ է եներկա, ով են ես: Ինձ եւ նախաղեն յուրաքանչյուրի կարելի է փոխարինել, իսկ խոսելու փաստը, որը չունի ո՛չ ծավալ, ո՛չ լից, ահա ինեց այն էլ դառնում է էքսուի կազմակորման ուղղությունը: Յուրաքանչյուր սիստեմ աշխատում է ինչ-որ եներգիայով: Մեզ մոտ առանց էներգիայի ոչինչի չի արկան: Էներգետիկայում իմուլսից է առաջանում գործը, ոչ թե «մասուր մաքից»: Այդ էներգետիկական իմուլսը մոտացիա է, որը անընդհատ տեղի է ունենում կենսուրություն (ին-

Լեռ Գումիլյով

Էրնելուրսի իրականությունը եւ առաջնալուրը

չի հաճար էլ իմ զիրքը վերնագրված է «Երկիր կենսուրուսում ծագումը»։ Վիրուսները մուտացիայի շամ հաճախ են ենթարկվում։ ամեն արդի գրիոյ վիրուսները փոփոխվում են աշարժում են։ Ծնայած խուզը կենդանիների հետ զայռատակում է ավելի սակավ, սակայն երեքն 200 արդին մեկ անգամ լատահում է։ Լինում են օգսակար և վնասակար մուտացիաներ։ Վնասակարները մեզ չեն հետաքրքրում, որովհետեւ դրանց կրողները, որոնք առաջացել են մուտացիայի հետևանքով, շամ արագ վերանում են բնական ընթառյամբ։

Մնացած մյուս նշանների մեջ կա մեկը, որը նկարագրված չէ: Ես այն ցուցակագրեցի եւ անվանեցի «կրբայնություն», այսինքն՝ գործի կատարելազորդման ներին ճպատում: Դա դրույթելլեր է, որը լայնում է մեզ մոտ նույն ժաղանքում եւ, որի վրա մենք սովորաբար հսկում ենք: Այդ դրույթելլերը սիմոռում է մեզ շարժմելու: Կարծես թե մուտքացիները ծագում են Շերտոնով (ես հաւաքել եւ նեկ են բարձրի վրա): Հաճախ լինում է այնպես, որ նրանք արածում են առաջացրած կետի երկու կողմերը: Մրան հետևում է իրադարձությունների լայնությունը: Ինչի՞ ենք մենք հանգում:

Այդ եներգիայի վրա առաջանում են էքսպոնենտը, այսինքն՝ ամբողջականությունները, որոնք եւս դարձնում են էքսպոնումը: Էքսպոնի յուրաքանչյուր անդամ զիշի՝ ով է ինքը եւ կարծում է, որ աշխարհում կան մենք եւ կան «մյուս բոլորը»: Այստեղ արտացոլվում է բնույթյան դրցեսի տրամաբանությունը: Մենք գիտենք, որ կարող է լինել սար եւ սառը, մուք եւ լույս եւ նմանալիք կա «մենք» եւ «ոչ մենք»: Բայց դա բոլորովին չի ճեանակում, որ «մենք» դեմք է վիճենք մյուս էքսպոնենտի ներկայացուցիչների հետ: Հակառակը, «մենք» կարող ենք մտերմանալ, հետաքրքիւ մեկս մյուսով, մշակույթ փոխանակել: Բայց զգացողությունը, որ կա «ուրիշը» միշտ ճնշում է մենք: Հենց այդ զգացողության վրա են հիմնված էքսպոնենտը:

Սակայն յուրաքանչյուր ցնցում փոկ մուսացիան գրնցում է՝ անխոսափելիորեն մարում է, կրցնում իր առաջնային իմպուլսը։ Այդիս եւ այդ ամբողջականությունները, մարդկանց խճբերը, որոնք միավորվել են իրենց «իմբուրուման» ընթացքում են ուժեղութ հավելու։ Մեզ համար դա հակառակն եւկար ժամանակ է, իսկ ընդհանրապես՝ ոչ այդքան երկար, 1200-1500 տարի, ոչ ավելի։ Եւ մարդկության սկզբից մինչեւ Վեցշրջ կլիմենտ երիտասարդ ու ծեր երևուներ։ Դա բացառում է մարդկության ընթանուր «քննական» առաջնորդացի հնարավորությունը, որպիսեւ նրա մեջ անընդհան փոխվում են երևուները։ Առաջնորդացը կարող է լինել միայն տնտեսական, «քննական» լինել չի կարող, որովհետեւ ծերությանը հաջորդում է կամ բայցայտում, կամ վերակենդանացրում, իհարկե, կախված դայաններից։ Երիտասարդ երևուները բարձունքի վրա սեղծում են իրենց կառուցվածքը, որը կարող է լինել եւ լավը, եւ վատը, երբեմն լինում են մեր ճաւակին շատ շահա երիտասարդ երևուներ, ինչպես օրինակ՝ 12-16 դդ. Ամերիկայում ացտվելու եւ իմեկերը։ Նրանք մարդկային զոհեր կեն մատուցում, սահմանվեցին սարասփելի ուժմներ, ստիպում էին բոլոր գերված հնդկեմերին անհեռունկար աշխատել։ Բայց կան նաև լավ երևուներ։ Անհ եկելենները։ Նրանք Էլլադայից տարածվեցին ողջ Միջերկրածովյան շրջանում, հաստացին գաղործներ, սվեցին իհանակի փիլիսոփայություն, ժառանգություն բռնեցին մսեր, որոնք մենք մինչեւ իհմա յուրացնում ենք, բայց դեռ ամրողությամբ յուրացնել չենք կարողանում։ Երևուների հանդեպ, որոնք բնուրյան երեսույթների, «լավ» եւ «վաս» հասկացությունները անկիրառելի են։ Բնուրյունը չգիտի բարու և չարի կատեգորիաներ։ Խոկ եքեւ այդուն է, մենք չենք կարող դեկավարել այդ երեսույթներն այնուած, ինչողևս որ չենք կարող փոխել դաշտահողմերի ուղղությունը։ Դրանք գնում են իրենց խիս գլորալ օրինաչափությամբ։ Երբեմն կյուփային եւ հարավային գծերով։ Մեզ այդ մասին տեղեկացնում է օլելեւութարանական ծառայությունը. այդ բոլոր շատ օգասկար է, բայց մենք դա փոխել չենք կարող։ Եւ ավելի

լավ որ չեմ կարող, քանի որ, եթե սկսեինք փոխել, այն-ովհսի բան կանեինք, որ վիճակն ավելի կվատանար:

Երկաւարթեր են վերաբերվում են այդ կարգին: Մենք
չենք կարող, օրինակ, կանխել Խաղաղ օվկիանոսի վերին
ժամանակաշրջանը: Նշանակում է, որ դեմք է մարդ-
կանց ամենի դեռի բարձր ուղաները, որդեսզի ալիքը
չտանի: Չնայած մենք չենք կարող դա փոխել, բայց կա-
րող ենք նախաղաւասկել. ինքը՝ տեղեկությունը, մեզ
համար շատ կարենու է:

Եւ ահա այս աղիքով ես կարծում են, որ մենք դեմք է ուսումնասիրենք երիշկական դրցեսները, ոչ թե նրա համար, որ ձեւավորենք դրանք կամ էլ դեկապարենք (դա անհնարին է, եւ մենք կարող ենք ավելի վատացնել իրավիճակը, այստեղ հետև է փշացնելը, իսկ ուղղելը՝ դժվար), այլ՝ իմանանք այս կամ այն երիշկական ֆենոմենի դրույթունը, ուշադրույթուն դարձնենք երան և հաւաքի նատեն նրա հետ։ Եթր այդդիսի բաները հայտնի են, կարելի է խոսափել սխանենից, որոնք մենք ամխուսափելիորեն կկատարենք, եթե լինենք երեակայական Եջորդիայի դրույթան մեջ։ Իններս մեզ համար դաշտուրյուն էնք հորինում, քայլ հետն հաւաքի նենք նատում ոչ այն բանի հետ, որ մենք իններս ենք հորինել։ Օրինակ՝ այստեղ կոչված բարարական լուծը։ Դրա դաշտառով ես մեծ անախորժույթուններ ունեցաւ։ Իմ աշխատանքները չին ստպագրում լճացման ասիններին եւ գրող Զիվիլիսինը նոյնինկ մեղադրեց ինձ հայրենաեր չիմելու համար։ Իսկ կա՞՛ արդյո՞ք բարարական լուծ Ռուսիայում։ Եւ այս, եւ ոչ, նայած թե ինչպես ենք մոտենում հարցին։ Հենց իրենք ուսւները 13-14-15 դարերում բարարական բռնասիրույթան զոյտրյան նախն զգիտեն։ ...Ամբողջ հարցը այն է, որ եթե մոնղոլները (որոնց այն ժամանակ բարարներ էին անվանում) ցանկանային էլ գրավել այդդիսին հսկայական աւարձ, ինչորսին Ռուսաստան էր, այս նրանց միջոցները ուղղակի չին բավականացնի, ինչ կլինեն նաև կայացրները դաշտամանող մարդիկ։

Նախկինում Մընդոլիայի բնակչությունը կազմում էր մոտ 700 հազար մարդ: Այն դայտարում էր երեք ծակասներով. գլխավորը շինականն էր, երկրորդը՝ միջնասիսականը, իսկ արեւուտքում գտնվում էր փոքրիկ մի զորքանակ, որի մեջ ընդգրկված էր 30 հազար մարդ: Արշավանիից հետո (որի ժամանակ նոյյինի մինչեւ Գերմանիա ոչ մի խոռոչ ճակատամարտ տեղի չունեցավ, որտեղ նրանք ընդհարվեցին գերմանացիների հետ և զարդեցին Վետշիններիս Լիգնիցում, նաև հունգարներին՝ Ծայլում, այսպես որ մեր սարածում եղած ընդհարումները անհետան տեղ էին գրավում) մենք ընդունեցինք հենց այդ նոյյն հետ վերադարձն հորդան: Դա 1237-1240 քք. էր: Երեք տարի շարունակ տեղի էին ունենում ոչ-մեծ ոսկեական զործողություններ Ռուսիայի և Ղփչաղյան սափատանների (այժմյան Ռուսանական պատմության մեջ համարվում է 1238 թ. կամ 1239 թ.) մեջ ակտեցին հարկ վարդապետությունում: Միայն 20 տարի հետո, 1259 թ., մենք սկսեցինք հարկ վճարել: Իրադարձությունները խիստ անհանատելի են: Այնուհետև, ո՞վ էր հանդիսանում հարկահավաքնան նախածեռնողը: Բոլոր փաստերը հանձնեցնում են այն բանին, որ դրա հետինակը եղել է Ալեքսանդր Զարովալիչ Նեւսկին, որին անհրաժեշտ էր ունենալ էժանակին և նարտունակ դաշտանակից՝ Լիսկայի և Միաբանության դեմ դայտարելու համար: Նա հանդիմեց այդովիս դաշտակցի սակայն ոչ ոք ճիշճառ աշխատում, անհրաժեշտ էր փոխհաստացում, հենց է արվել:

Դրանից հետո բարձրները իրենց հովանավորության տակ Վերցրեցին Վաղիմիրյան կայսրությունը (Սովորական այն ժամանակ չկար) և բռոր այն վայրերը, որտեղ իրենց հրավիրում էին և ընդունում: Այնտեղ դահլիճանեց Սովորական շրջապատող Նեկուեցիների «ոսկե» տրանս. Տվյալի հիմասինչ հուշարձանները, մուսկովյան Յուրի ցարի զայտնի ամբատամությամբ հորդայում սղանված տուրք Միխայիլ ասամարք: Եթե այնտեղ ամեն ինչ դահլիճանելի է: Փորձեմ գտնել ուղղափառ Նեկուեցիներ Բնոլոուսիայում, Գալիչինայում, Վոլինայում, թեուլե, կարծես թե, այնտեղ մեկը մնում է: Ներեցեմ, բայց որտեղ է ինչ մեր մշակույթը

Վերացնող հակառակորդները: Ես չեմ ասում «Արեւելքում», բայի որ Արեւելքը մեծ է: Բայց որտե՞ղ Վոլգայո՞ւմ, թե Վախայում: Ինչեւ փաստեն աղջազոցում են ամեն ինչ: Կարծում եմ, անհմաս է ներկ, թե որքան վաս էին աղջում թեղողութեար 19-րդ դարում, այն դեղքում, երբ Վոլգա-Օլյան գետերի միջև ընկած տարածքում, Վելիկուսիայից ստեղծվեց հզոր իշխանություն, որը հենց այդ «լծի» տրանսում զՏնվում էր բարիդ վիճակում և ընակիչները տա ավելի լավ էին աղջում:

Ձեր մեջ կարող է հարց առաջանալ. որտեղից հայտնվեցին այս առասպեկտուրը: Իհարկե, օրինական հարց է: Մոնղոլայում աղբում է ղամարան Կարգալովը, ինքու անձամբ ծանոր չեմ նրա հետ, սակայն կարդացել եմ նրա աշխատուրյունները: Նա ինձ չի սիրում, մենք շատ հաճախ վիճում ենք միմյանց հետ, չնայած որ ես հաճույքով հարկ եղած դեմքում օգսվում եմ նրա աշխատուրյուններից: Ահա այսպես, որեմն, նա հանգել է այն եղակացուրյան, որ «լուծ» բառը ուստաբարական հարաբերություններում ծագել է դեռ 16-րդ դ. Կեսերին Իվան Անդրեյ օրով:

Բանն այն է, որ Ստեփան Բատորին ղեկավարում էր հակառակական շարժումը և դատերազմի մեջ էր գրսնություն: Նա, լեհական քաղակուր էր, սակայն Լեհաստանի Սեյմը չէր ընդունում նրան և չէր ուզում օժանդակել ոչ մարդկանցով, և ոչ էլ դրամով: Այն ժամանակ նա իր դրամով հավաքագրեց գերմանական հետևակազր, իսկ հեծելազոր չունենալու դատաստով դիմոց Զարդրուժյան սեփական Կոնսեսիչ-Սաքայդախին օգնության խնդրանիվ: Վերջինս հրաժարվում էր՝ դատաստարանին, որ չի կարող դայբարել ուղափառների դեմ: Անմեն ինչ փոխվեց Բատորիի գերմանացի խելացի հարուդար Գեյդենստեյնի շենորհիվ, որը նետց, որ ուստին այնքան են մնացել քարարական լծի ազդեցուրյան տակ, որ «քարարացել» են: Ի միջի այլոց, դա մասամբ ճիշտ էր: Են հենց այդ Կոնսեսիչի հրամանաւարույթամբ զորեւը ներխուժեցին Պոկոլ: Խափան Պետրովիչ Շոյսլին նրանց մեջ հականական ամեն սկզբ: Սակայն մեզ համար ի՞նչն է հետաքրքր: Նախադեմք: Այնուհետև մոտեք և զորում «մասկորականություն»: Աս. Բատորիի արշավանների մասին լատիներեն լեզվով գրանուի է Պիտուսկին: Գրեւը հայտնվեցին Եվրոպայում, որտեղ գտնվեց Քանսիացի մի դատմարան և գրեց, որ ահա եղել է լուծը, ինձ մոտ են զննվում փաստեր: Իսկ փաստերին դատմարանները ոլոք է հավատան: Ինչու չեմ հավատում, որովհետև զրադարձ եմ քանիշտերայամբ: Ես նաև ուրախ եմ և դեմքերի մասին մասմունք: Ինչպես՞ս կարող է դա դասահել և կարո՞ղ է, արդյո՞ւնք նաև հավատացին եւ, խնդրեմ: Եկատերինայի օրով շատերը ճանապարհորդում էին Ֆրանսիա, գիտեին Քանչերեմ և ահա կարդացին ու հավատացին, որ եղել է «լուծ»: Սակայն հենց այստեղից էլ ծագում են կոնֆլիկտները մեծվածայն ու Միմի քարանների և ուստիների միջեւ, այն դեպքում, եր այս բոլորի հիմքում ընկած է քավականին ունեալ քաղաքական խաղից և դիվանագիտական հմարամտությունից ստեղծված առասպելագործությունը: Այնուա որ աղյուսներին շատ հավատալ ոլոք չէ: Ըի՞ չ բան կարող է գրվել, օրինակ՝ որ դուք լավ մարդ չեք եւ ես ոլոք է հավատա՞մ:

Բայց ի՞նչ է վերջադրեա կատարվում երեսունեթի հետ։ Ահա ելույթ ունեցավ կազմանցի քարար մի կղեկա, իսկ ես, նայելով նրան, մասծում եմ. «ինչո՞վ է նա տարբերվում ուսից»։ Մոտավորացես կա ուսնեթի մարդաբանական չորս տեսակ։ Ահա, նա թխահեր ունի է։ Դա շատ դարձ է, որովհետեւ Մուրումի ըուրջը ապրել է մուրու ուղղորդան, քայլ ուղղափառ ցեղը, որի զավակները թխահեր էին։ Կամյան բուլղարները հարձակումներ էին գործում նրանց վրա, ողամարդկանց վերացնում էին, կանանց՝ տանում հարեւները, իսկ Վերջիններս էլ ծնում էին կիսառու Ան-մելիներ, Մուրաղներ։ Սակայն մերճն էլ ծավալեցին ակ-սիվ գործունեություն։ հարձակվեցին «մեծ բուլղարների» վրա, ողամարդկանց սպանեցին, բուլղարուիներին զերեցին, որի հետեւանդով էլ առաջացան մարդաբանական տե-

սակետից նոյնահյու Մատաներ, Պետկաներ, Վաճկաներ: Այս ամբողջ խայտավակույթյանը վերջ տվեց Իվան Սեղորդավիլով Կազմանը, նա հայտարարեց, որ սպիտակ արքան բոլորին ներում է ընթրիում և խաղաղություն: Ուիշ հետ միայն ստեղծվեցին երկու էքսուներ, բանի որ դադարել էին կանանց փոխանակույթյուն կատարել: Այժմ նորից փոխանակվում են: Բայց, ինչողևս տեսնում են, ոչ մի ին-
տերացիա չկա: Թարաները մնացել են քարարներ:

Հարցն ի՞նչ է: Բանն այս է, որ յուրաքանչյուր համա-
կարգ ունի իներցիայի իր ուժաւարը: Երեսան ծնվում է
առանց ազգույթյան, առաջին երեխուրու սարիների ընթաց-
քում ուր կարի հետ նա ներծծում է ազգույթյունը: Ինչի՞ օգ-
նույթյամբ: Առաջին հերթին ուր, հետո սան մյուս անդամ-
ների և շշապատի մյուս երեխաների հետ ըմբանա միջո-
ցով: Եր բոլորովին կարենոր չէ, թէ ի՞նչ լեզվով ենք նրանք խոսում: Մայրո միջնու վեց տարեկան չի իմացել ուստեղեն,
քանի որ նրա մայրը իրենց սպլուեցրել է Քրանտերեն, հոյս
ունենալով նրանց դարձնել Տնային դաստիարակչութիւն: Բայց հետ Ցարսկոյե Սելյոյում մայրո բակում խաղալիս
սովորել է ուստեղեն: Եր, ինչողևս ասում են, կատ չէր: Միշել
վեց տարեկան ուստեղեն ջնանալը նրան չէր խանգարել, ո-
րովինեւ հաւաքերույթյունների իմակը կար: Որոշակի ոիքը:
Իսկ ի՞նչ է նշանակում: Կենսադաշտ:

Եր և սկսեցի այդ մասին գրել, ինձ իմ մուշկովյան ընկերները զգուշացրին. «Մի կառվիր, կենսադաշտ արգելված է»: Հետ ինձ զանցահարեց մի թժիւկ, կենսաբանական գիտությունների դրկուր, և ասաց, որ կարելի է: Եւ ամի՞ որ կարելի է, եւ էլ ասում եմ:

Բանն այն է, որ կենսադաւը իրականություն է: Այն առաջանում է մուտացիոն ցնցումի հետափելով, խկ ցնցումը առաջանում է մոտակա կոսմոսի, նոյնիսկ, արեգակնային համակարգի շրջանից կոչե ճառագայթման հետևանքով: Երկրի վրա տիեզերական երևույթները շատ հասարակ են: Լուսինը առաջանում է մակընթացություն եւ տեղափորյուն: Արեգակը ազդում է ցիկլոնների ուղղությամբ: Ինչպես արեգակը համբաւ է ֆիզիկոս դրով: Եթենինի կողմից ներկայացված երևույթը է:

Եւ ահա դարզվում է, որ կենսադաշտերն անընդհան ծագում են: Ի՞նչ է եւանձնկութ էրնոս: Դա կենսադաշտի կրողն է: Բայց ի՞նչ էներգիայով է այն աշխատում. չէ՞ որ ինքնուրուուր չի կարող էներգիա ստեղծել իսկ դա՝ իրով չի կարող: Այստեղ մեզ օգնության է հասնում մի շատ լավ գիտական՝ Վաղիմիր Վերանդիկին: Նա է նկարագրել էներգիայի այդ ժեսավոր: Դա կենսալորդի կենդանի նյութերի բիոֆիզիկան էներգիան է: Այն նոյն էներգիան, որը սիդրում է մոռեխին բռնել, իսկ մրջումնենին՝ բայլել և այլն: Դա նոյն կարգի, բնուրյան էներգիա է, այն տառում է մարդկանց արշավենի, մշակույրի ստեղծման, միջրացիայի, հարմագելուն և այլն: Էքսուների իրական դաշտական գյուղաց 1200-1500 տարիների ընթացքում (առեւ 150 տարի ինկուբացիոն շրջան եւ առ 150 տարի լրիդ կազմակերպիչ) էներգիան հասցնում է պահանջ իր ցիկլը: Իսկ տարեր էր նուսների ցիկլերի զարգացումը Շերտավորվում է մեկը ճյուղ վրա: Դա շարժնան ծել է: Ամեն ինչ շարժվում է, բայց ոչ միշտ ուղղագիծ: Ուղղագիծ շարժումը ընթանալած արսւրակցիան է, այն կա, կամ չկա, բայց այն շատ հարմար է հաշվաման համակարգի համար և մենք դրանից օգտվում են: Ֆիզիային մեմբ ուսումնասիրում ենք իրականության մեջ: Տարին հասուրում է տարուն պար ուսիրին:

Արելյան աշ. Տառ Խաչիկյանը է տարեց, կազմ կարգի։
Մրելյան Ժողովրդական մուսական պատվավոր է 12-ամյակից 12-ամյակին, աշաքար աշաքարին։ Սա նույնական արհեստական հավաքական է:

Իսկ ի՞նչ շահ այս իմ մտումներից:

Սենք դեմք է իմանանք, թէ ինչ է կատարվում մեր ըստ,
եւ եւ հարմարվենք դրան, ոչ թէ հնարենք առասդեմենք,
նույշիսկ նրա հանար, որդեսազի գոհացնենք ղեկավարու-
թյանը: Ղեկավարությունը լահանջում է ճշգրիտ իմֆոր-
մացիա, իսկ մենք նաև նախում ենք անել այնդիսի բան, որը
դուք զա: Իսկ ուս, իմ կարծիքով, տաս վաս է:

Թարգմանությունը սուսերենից՝ ԱՆՆԱԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ

Ա Ենթանական Ասիայի եւ հյուսիս-
ային Սոնդոկիայի տափաստ-
ային հիմ բուրգական կայուռ-
քամ կիսալիքվորական ճաւկույթին հաջոր-
դեց խաղաքային եւ զյուլական կյանքի ժա-
մանակաշրջանը, որի ժամկումը աւորնակ-
վեց մոտավորապես կես հազարամյակ, առնի
դեռ խամքի մուտքը Թաթիմի ավազան չէր
առաջացրել արմատական փոխություններ
արվեսի ծեներուն եւ հոգեւոր իդեալներում։
Առաջին ժամանակաշրջանը՝ բյութերի դաս-
ության նախափական փուլը, մեզ բո-
րդեց վիճագրական հուշարձաններ, երկրորդը՝
ձեռագրեր։

Դիմադրվելով մեր թվակության 551-552 թթ. Կենտրոնական Ասխայում, 7-րդ դարի սկզբին հին բյուրական կայսրությունը կիսվեց եւ լու ճամանակակից Սոնղոյական հյուսիս-արևելյան շրջաններում (այսիմբն՝ կայսրության արեւադաւում) ապրող բյուրենքը կոչվեցին կյուրյուր («կառույց բյուրենք»), իսկ արևոտներում բնակվող բյուրենքը՝ ակ-բյուր («սոդիսակ բյուրենք»):

Ըստ Զինաստանում եւ Կենտրոնական Ա-
սիսպուտ տարածման դասկերտացումների, աշ-
խարհի բաժանում է չըստ հասակուուս, ո-
րոնցից յուրաքանչյուրին համարախասի-
նում է Իռուսակի գոյս, կենանի եւ այլօ-
ւն որուս, կարողոց կամ եկեղացոյնը ար-
եւելի սինվոր էր, իսկ սոյթակը՝ արեւուտիք:

Մրեն 6-րդ դարի վեցրում արևմտյան
բյուրելի հեժանությունը տարածվում է Ֆին-
լան և Խորհան: Ըստովորի խոռոչումը, համե-
մատած հիմնական բնակչությունը հանցիների
հետ, մեզ հայտնի չէ: Դանակիր է, որ բյուրե-
լի շարունակում էին կիսարքությունական
պայման գարել և ունեին լոկ ներկայացուցիչ-
ներ, որոնք հարկ էին հավախում ենթակա ժի-
րույթներում:

Երկար ժամանակ շփվելով իրանական ժղովուրդների հետ, արեւայան թյուրքերը հնաբարություն ունեցան ուստամնասիրելու իրանական խաղաղային կուսուրայի մի բանի աւրել, օրինակ, ծեռագրել արվեստ, և յուղաներու աւրեր քնններ կրակի դպասաւումներ, մանիթեականություններ, րուդաչափականություններ եւ նեստորական թիւսունեւություններ:

Եր 840 թ. ոյլումների կայսրությունը Խնդղիայում կիրգազների կողմից ջախ-
ախվեց, նրանք ժրացան հյուսիս-արևմտյան
Չինաստանում եւ արևելյան Թյուրքստա-
նում որպէս հոլուստարթների, հրածավեցին
ափաստանային ընտառավագութեան օնտակին
նեւերից եւ շինացիների ու սողոթերի օրինա-
կովկ հաստավեցին խաղաներում եւ նրանց
մերձակային։ Այդումների մի մասը վերա-
նակեցվեց հյուսիսային Չինաստանում, որ-
ետեւ նրանք միաձուլվեցին տեղական բնակ-
ության հետ։ Մյուս խումբը հաստավեց
Գանչողութիւն մոտերում, ներկայիս Գանսու
պազարում։ Այսեղ ոյլումները հիմնեցին ոչ

Անհմարի քոն Գարեն, Ալեսին Բումբաչի

Հին թյուրքերը Եւ Մասկովյան (Հնդկական ականական)

Թյուրքական ռուսական վիմագիր արձանագրություն

Անծ մի ղետություն, որն իր ամբողջ գոյության ընթացքում գտնվիւմ է այլ ղետությունների և ժողովուրդների հետ մասական փոխարքերությունների մեջ:

Դրա հետ մնելու դիմումը կատարվել է Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմէ 2005 թվականի մայիս ամիսի 2-րդ շաբաթին:

Գանձուուում, ինչտես նաև, Դումսուանում, որը չէր դաշկանում Ուղուրական տեսությանը, գՏնվել են ին թյուրքական ծեռագրեր: Բացի այդ, Դումսուանի ուժնանականերում դաշկերևած են այսուհի Ընծառակի անծին, ինչպիսիք գՏնվել են նաև Թուրքանում, որտեղ այդ դաշկերների տակ կան Թյուրքանամ սուրագություններ: Դա

առ այս բյուրությունը մտագործական է այսպիսի պահանջման համար: Այս վկայականը է այն մասին, որ Դուենիուանում ենթել է Բյուրսական բնակչությունը: Կիրազիմերի կողմից ջախջախված ույղութենքի մեջ մասը Յագլայար տոհմի բազմառանգմերից մեկի հետ գնաց Քոչո (չինարեն՝ Գաուչան), այժմյան Թուրքա: Այստեղ ույղութենքը այլ ժողովուրդների հետ միասին իմանադրեցին իրենց լեռներությունը: 400 տարուց ավելի բազավաճեց նրանց ստեղծած մօւկոյը: Սննդուական աշխատավայրության մասնակիությունը այստեղ գերակշռություն է հարավ-արևմուտքից եկած հյուսմանը, ունկնդիր նախկին կրոնները մոռացության էին համարվել:

Թողոյւմ, առեւտրական մեծ ճանապարհին գտնվող այս խղանում, ոյզունեց ծանրացան և յուրացեցին բաղասայիմ մասշակույթը: Այդ օափսի բնակչությունը նախկինում էր, հավանաբար, հնդիքողական մի լեզվով: Ինչղես վկայում են հայտնաբերված ծեռագրերը, Թողոյում աղորու էին հինացիներ, սողեր, այսուհետ կոչված թիսարաններ, որոնք խոսում էին հնդիքողական աշանձին մի լեզվով, ինչղես նաեւ ասորիներ և ամագութեան: Ավելի ուշ օափսում հայտնը ներկայացնեան:

Հավանաբար, Թղթոյն բնակվող րուդղա-
ականների ազդեցության տակ ույղութեռ եւ
որու այլ բյուրեական ցեղեր կրկին դիմեցին
ուղղականությանը: Բացի որպահց, Բուլա-
կի տեղանուն հաստատվեն Անտորքական
ապահովի իրավունքներ, որոնք բարգական
գործողություններ էին ծավալուն բյուրենի մեջ
ու, դատելով գՏնկած ծեռագրերից, բավական
աջակցության էին հասել:

Թյուրքական գրականության ամենահին նոնչենեց վկայված են դեռևս նախախլա- կան, ժամանակաշրջանից: Դարուս է անել վաղ իսլամական թյուրքական գրակա- նությունը, որը սկիզբ է առնում 11-րդ դարից:

Կան տեղեկություններ, որ այդ ժամանակաշրջանի ստեղծագործությունները ընթերցվում էին մինչև 17-րդ դարը Ներառյալ՝ Դանց աշխարհագրական սահմաններ հրատակ կերպով ընդգծնում են, այլ է Մոնղոլիա, Թարիմի ավազան եւ հյուսիս-արեանյան Չինասամ։ Այդ ժամանակաշրջանի գրականության մեջ չկան ընդհանուր բնութագրող գծեր, ընդհակառակը, սարքելվում են երկու հետինակային դորսեր, մեկը հնագոյն աշխարհիկ արձանագրական գրականություն եւ ավելի ուշ՝ առավելադեմ կրոնական բնույթի գրականություն, որը ծագել է մահմետական, բուրյական, թիւսունեական (նեստորական) հավասի ազդեցությամբ։

Երկու դեմքում էլ, այդ ոլորտները միանան չեն իրենց լեզվական ծեռուկ: Այսուամենայինվ, գոյություն ունեն գրավոր ընդհանուր լեզու որոշակի ուղղագրական նորմերով:

Չնա բյուրական գրականությունը (6-8-րդ դդ.), ինչըս նույն լեզվ, վկայված է ուսուական սատրով գրված վկնագիր հունականներում, թեև ոյեմ ք բացառի նաև գրական այլ սեղմերի ստեղծագործությունների տարածումը հին բյուրենի ցըանում:

Ցարդ հայտնաբերված Ծնուցնեից ամենահետարիթը թյուր Կազան Սոգիլյանին (մահ. 734 թ.) եւ նա եղոր Կյովթեինին (մահ. 732 թ.) Նվիրված հուշարձակ արձանագրություն է, որից մի համապատճեն ներկայացնելու համար առաջարկ է առնելու:

Առաջ ապահով այս պահպակը:

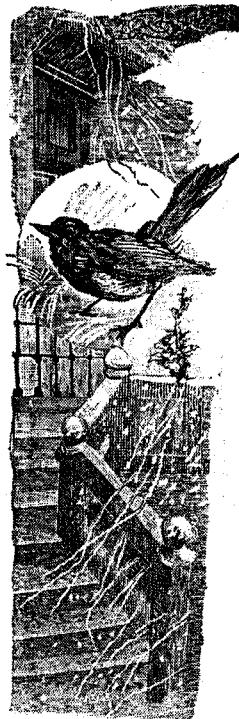
1. Եր տեղծեցք վերեւու կարոյն եր-
կինը և ներեւում գոր երկիր, այդ եր-
կուսի միջեւ առաջ եկամ մարդու զավակ-
եցը: Մարդու զավակների վրա համասկե-
ցին որդես միջակալներ ին նախնինեցը՝
բումին կազանը և խստին կազանը: Հա-
ստելով իրենց իշխանությունը (մարդ-
կանց վրա), նաան լաւաշունում է կար-
ուալուում ին գերասին մերուունը և

կապահով լրաց զայտում պարունակությունը և
նողասում բյուր ժողովրդի ծեավորմանը:
2. (Աշխարհի) ըուր չորս անկյունները
նրանց քենամիներն էին: Զորով նրանք (ի-
ւենց) ենթակեցին չորս անկյուններում
ապրով ժողովուրդներն եւ բոլորն խա-
ղաղության լարատարեցին: Գլուխ ու ուս-
ողներին նրանք ստիղեցին խոնարհել
(գլուխները), ծովու ունեցողներին նրանք
ստիղեցին ծնկի օաւ:

(Dus' A. von Gabain. Die altturkische Literatur//PhTF, T. II, 1964, SS. 211-243; A. Bombaci. The Turkish Literature//ibid, pp. XI-LXX. բարգմանություն եւ նշակումը՝ Աննա Սահմանի): ■

Լույսի սանդուղք

(համաձայն դումից)

Գրական աղմկարառությունից հեռու եւ ֆիզ տպագրվող բանաստեղծ է եղել դարսկական «Շոր դրեգիայի» դասական Սուհրաբ Սեփիկիրին (1928-1980), որը ժառանգություն է թողել հիմնականում «Գույնի մահը», «Երազանսության կյանքը», «Կանաչ մակերեսություն», «Թափառական արեւ» ժողովածուները եւ «Զրի ոնճածայնը» դրեմը: Նա հայտնի է նաև որդես տաղանդավոր գեղանկարիչ, ում կտավները բարձր են գնահատվելու համար, փայտագրություն է ուսանել նաղոնիայում, Հնդկաստանում՝ բուդայական փիլխոսվայրություն:

Ահա Արեւելքը, ականա արտաքերում եւ նրան ընթեցելիս: Նկարեն, իմաստուն եւ լուսեցնեն են Սեփիկիրու բանաստեղծությունները: Միջնադարյան իրանական մատողների, սուֆիստական բնադրական դրեգիայի ավանդույթները նա հարսացրել է վեճաների եւ ուղանեադների գաղափարներով ու մայիս-դաստերային համակարգով, միս ու արյուն սկել դարձնելով մի ոգեսուն լուսեգործություն: Նրա բնության մեջ ոչ մի «ավելորդություն» չկա:

... Չիներ որդը՝ կյանքը մի բանով կիմեր դակաս,

Չիներ քրոր՝ կյուրանային ծառերը մեկ-մեկ,

Չիներ մահը՝ մեր ծեռը մի այլ եւ կորոներ...

Նույնարժե՞ են այնտեղ բոյսը, կենդանին, երևային մարմինը, մարդը: Միայն թե վերջինիս հարկ է (առանց դարտարանի) բարձրանալ լույսի սանդուղիով: Բնությունը ներհայելու սեփիկիրական կերպ դլասիկ է, վայրիկերումներից գերծ եւ, խորհրդանշեները նույնան կենսաթրիու են, որքան օդն հանադագօրյա (հոսող ջուրը՝ ժամանակ-կեցություն, մանկությունը՝ մաքուր գոյություն, ճամփորդն ու ճամփան՝ ճամաչողություն եւ փորձ, նունուֆարը՝ դաշնություն ներանձնական եւ այլն): Սակայն ջրի խորհրդանշը, որն ուղեկցում է ընթեցման ժամանակ լաւից մինչեւ կրեչենդը, միշտ ծառագայթի հետ է հարաբերվում, դիցական ակնոնի է եւ բարի (հիշեն մեր երոսի ջրածիններին):

Մեր կարծառու խոսում այսպիս ներկայացան աստվածաշնորհ դրեսի աշխարհի ուրվածություն:

Եւ՝ Սեփիկիրին հոգեբայրն է Սոցարի, Կոմիտասի, Մեծարենցի, անցյալ ու ներկա մյուս լուսաղբյունների: Խոկ հայն ավանդադասութեն զգայուն է լույսի հանդեմ:

Թարգմանչի կողմից

Ես գնացի հյուր աշխարհին:
Ես՝ զիշահակ հովքի ն ժիշտության,
Ես՝ գնացի դեմ մրգասանը ճանաշման,
Ես դեմ իմացության զավթի լույսե՞րը զնացի.
Գնացի կրոմի սանդուղիներով վեր-
Սինչ կամկածանի՛ նրանցի ծայրը,
Սինչեւ ցրաւունչ անտարենություն,
Սինչեւ մետության թաց գիտե՞րը զնացի,
Ես դեմ սե՞ր գրկարաց զնացի,
Գնացի՛, զնացի՛ կի՞նը մինչեւ,
Սինչ լատերը հետսամի՛,
Սինչ աղերսանը լուսության
Եւ մենությունը՝ ողջը ողողող:

Եւ ես ինչե՞ր տեսա հողագոյի վրա.
Մի սինկի տեսա- լուսի նն էր հոստում,
Մի անդուր վանդակ տեսա,
Ուր տրուում էին բյուր ճառագայթներ,
Այն ասիմանը տեսա,
Ուրիշ սե՞ր է զնում տանիքն արբայության,
Ես մի կող տեսա, որ հավանդի մեջ
ծեծում է ողոյեր.
Նրա սկողոցին հայ կար կեսօրին,
Ուեհան կար, ցողի ափսե կար,
Միրս ջերմացնող լույսի մի թաս կար:

Մի մուացկան տեսա- անցնում դրանեղուու
Ու երգ էր մուրում արյուսի,
Մի փողոց ալվոր տեսա- նա աղորում էր սեխի կեղենին:
Մի գառնուկ տեսա- ուսում էր օդադարձական

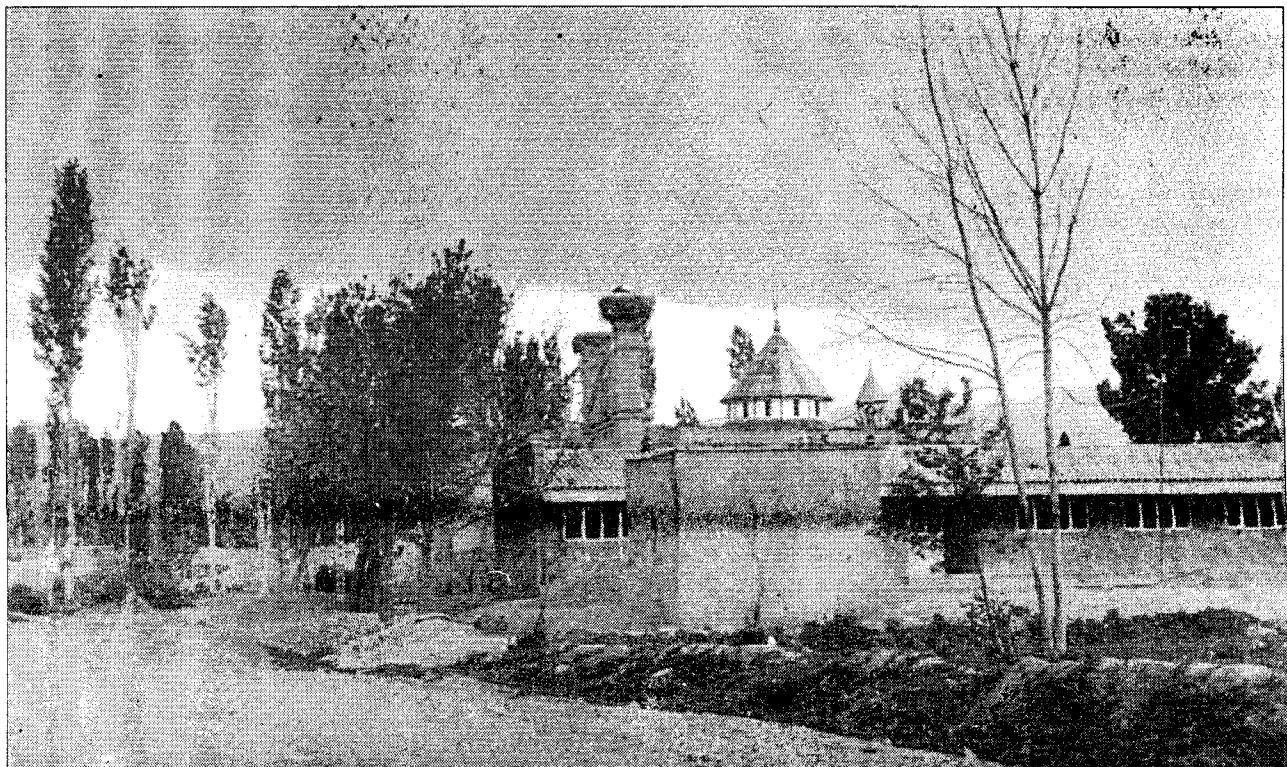
Մի ավամակ տեսա- հասկամում էր, թե ինչ է առվոյսը.
Մի կով տեսա- իրաւունք մեջ լուսավայրում:

Բանաստեղին՝ տեսա ոգեսման մեջ-
Նա Դու-ով էր դիմում ուուսամին ծերնակ:
Մի գիր տեսա- սառերն էին բյուրեյա,
Մի բուղը տեսա- ծաղկելու ընդունու,
Մի թանգարան տեսա- խոս-կանաչից հեռու,
Մի մզկիթ տեսա անջուր,
Դուսալիմ մի գիտուն զիշահակին
Ես կո՞ւժ տեսա, դրունկներից որի՝
Թափկում ու հոսում էր հարցերը:

Մի ջորի տեսա- թեոր՝ աշարդություն,
Մի ոխս տեսա- ծակ կողովի մեջ՝ խաս ու առակ,
Մի իմաստուն տեսա- թեռն էր թանահոյուսն:

Մի գնացի տեսա- ճառագայթ էր տանում,
Մի գնացի տեսա- կրոնագիտությամբ
/Եհ, ի՞նչ ծանր էր ընթանում/,
Մի գնացի տեսա- խաղանկանությամբ
/Ես որա՞ն սմանի էր ամինաս/,
Մի գնացի տեսա- նունուֆարի սերմով
Ես դեղանիկի եղող բեռնավոր:
Դողն էր երեսում աղակու միջից
Մի իմանաթիրի
Բյուրավոր կանգնում բարձրության վրա-
Միա ինչ այն կողմ- հողորդի փումփուց
Ես նախաւուի թիթեղի թնին,
Եւ ճանմենի բզզոց նրանցում ամա,
Եւ չիմարի ծոյւղի դեմի հողն իջնող

Երանի հյուրընկալ հողում. Սալմասի Յաֆրվան գյուղի և Գետրգ եկեղեցին

IRAN-NAME

مահմադ պատմութեան գիտութեան և պատմութեան աշխարհ

ИРАН-НАМЭ, N6, Ноябрь 1993

СОДЕРЖАНИЕ

- ◆ Николай Оганесян (д-р ист. наук, проф.). Иран в системе ближневосточного региона (1979-1992). (Часть пятая) - стр. 3-4
- ◆ Беседа с проф. Берклинского университета (США) сейсмологом господином Мансуром Ниази - стр. 5
- ◆ Саркис Арутюнян (д-р филол. наук). Отражение иранской духовной культуры в древнеармянской традиции (Часть шестая) - стр. 6-8
- ◆ Роберт А. Фоукс. Гайнрих Гюбшман Установитель подлинного места армянского в системе индоевропейских языков. - стр. 9-10
- ◆ Бабкен Чугасзян (канд. филол. наук). Хронология жизни и деятельности Геворка Дпира Палатеци - стр. 11-13
- ◆ Арманд Зарян. Вино и ислам - стр. 14
- ◆ Диван урартских клинописных надписей - стр. 15-18
- ◆ Адам Олеариус о русских - стр. 19-20
- ◆ Альберт Степанян (д-р ист. наук). Концепция „Семьи-государства“ в армянской общественной мысли V века: Мовсес Хоренаци - стр. 21-23
- ◆ Йес Асмусен (Член Датской королевской академии проф.) Мусульманские секты в средневековом Иране - стр. 24-25
- ◆ Рафик Абраамян (д-р ист. наук, проф.) Армяне в Афганистане - стр. 26-27
- ◆ Принцип именования в Древнем мире - стр. 28
- ◆ Лев Гумилев (д-р ист. наук, проф.) „Быль и легенды этносферы - стр. 29-31
- ◆ Сограб Сепегри. „Ступени света“ (отрывок) - стр. 33-34

IRAN-NAME, vol. 6, N4, November 1993

CONTENTS

- ◆ Prof. Nicolai Hovhannesian. *Iran in the Middle Eastern Regional System (Part 5)* - pp. 3-4
- ◆ Interview with seismologist Mansur Niazi Prof. at the University of Berkeley - p. 5
- ◆ Prof. Sargis Haroutunian. *The Iranian Elements in the old Armenian Religious Tradition (part 6)* - pp. 6-8
- ◆ Robert A. Fox. Heinrich Hubschmann and the Armenian Language pp. 9-10
- ◆ Dr. Babken Chukaszian. *Gevork Dpir Palatetsi* pp. 11-13
- ◆ Armando Zarian. *The Wine in Arab Literature* - p. 14
- ◆ *Folios of Armenian orientalists; Corpus Inscriptionum Urartiarum* - pp. 15-18
- ◆ Adam Olearius on the Russians - p. 19-20
- ◆ Prof. Albert Stepanian. *Conception of "Family - state" in the Armenian social thought of 5-th Century; Movses Khorenatsi* - pp. 21-23
- ◆ Prof. Jes P. Assmussen. *Muslim Sects in Medilval Iran (original Danish title: Islamske Sekter i middelalderens Iran)* - pp. 24-25
- ◆ Prof. Rafik Abrahamian. *Armenians in Afghanistan* - pp. 26-27
- ◆ *Principles of naming in the Ancient World* - p. 28
- ◆ Lev Gumilev *"Actualy and legends of ethnosphere* - pp. 29-31
- ◆ Sohrab Sepehri - pp. 33-34

Inquiries, contributions as well as books for review should be addressed to the Editor

Գրանցման թիվ՝ 246,
դասիչ՝ 77750,

2 մամուլ, Յակօր Սեղադարշի

անուան տղարան,

«Ազգ» համակարգչային ծառայութիւն

տղարանակ՝ 3000,

գինը՝ դայնանագրային

Անրագրուած է տղագրութեան 15

նոյեմբերի 1993 թ. Պատուել՝ թիվ 971-74

**Մեջբերումներ, արտադրումներ եւ
քարգանութիւններ ամելիս, յդումը
«Իրան-Նամէի» Վրայ դարձադիր է**